

**T.C.
ATATÜRK ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TARİH ANABİLİM DALI**

Taner ÖZDEMİR

**ERZURUM MAHALLELERİNDEKİ ORTAÇAĞDAN KALMA
TARİHİ ESERLER (V.XV.YÜZYILLAR ARASI)**

YÜKSEK LİSANS TEZİ

**TEZ YÖNETİCİSİ
Yrd. Doç. Dr. Gürsoy SOLMAZ**

ERZURUM - 2011

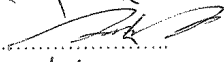

T.C.
ATATÜRK ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ

TEZ KABUL TUTANAĞI

SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ MÜDÜRLÜĞÜNE

Yrd.Doç.Dr. Gürsoy Solmaz'ın danışmanlığında, Taner Özdemir tarafından hazırlanan bu çalışma 31 / 05 / 2011 tarihinde aşağıdaki jüri tarafından. Tarih Anabilim Dalı'nda Yüksek Lisans Tezi olarak kabul edilmiştir.

Başkan : Yrd.Doç.Dr.Gürsoy Solmaz İmza:
Jüri Üyesi : Doç.Dr.Erol Kürkçüoğlu İmza:
Jüri Üyesi : Prof.Dr.Hüseyin Yurttaş İmza:

Yukarıdaki imzalar adı geçen öğretim üyelerine aittir. .... / ..... / .....

Prof. Dr. Mustafa YILDIRIM
Enstitü Müdürü

İÇİNDEKİLER

ÖZET.....	III
ABSTRACT	IV
KISALTMALAR	V
FOTOĞRAFLAR LİSTESİ.....	VI
ÖNSÖZ.....	VII
GİRİŞ	1

BİRİNCİ BÖLÜM

MAHALLE VE MAHALLE KÜLTÜRÜ

1.1.MAHALLE NEDİR?	19
1.2 MAHALLE KÜLTÜRÜNÜN UNSURLARI.....	22
1.2.1 Mahalle Mektebi.....	22
1.2.2.Mahalle Kahvesi ve Çeşmesi	22
1.2.3.Mahalle İmamı.....	22
1.2.4.Mahalle Yaşlıları ve Kadımlar	23

İKİNCİ BÖLÜM

ORTAÇAĞDA ERZURUM MAHALLELERİNDEKİ TARİHİ ESERLER

2.1.CAMİ-İ KEBİR MAHALLESİ	24
2.1.1.Erzurum Kalesi	25
2.1.2.Tepsi Minare	29
2.1.3.Kale Mescidi.....	32
2.1.4.Ulu Camii	32
2.1.5.Ebu İshak Kazeruni Türbesi.....	35
2.1.6.Çifte Minareli Medrese	36
2.1.7.Padişah Hatun Kümbeti	39
2.2.DERVİŞ AĞA MAHALLESİ	40
2.2.1.Karanlık Kümbet	41
2.3.EMİR ŞEYH MAHALLESİ.....	42
2.3.1.Emir Şeyh Türbesi	43

2.3.2.Mehdi Abbas Kumbeti.....	44
2.4.LALA PAŞA MAHALLESİ	45
2.4.1.Yakutiye Medresesi	46
2.4.2.Sultaniye Medresesi	49
2.5.MURAT PAŞA MAHALLESİ.....	50
2.5.1.Ahmediye Medresesi	50
2.6.SULTAN MELİK MAHALLESİ	52
2.6.1.Üç Kumbetler.....	53
2.7.CAFERİYE MAHALLESİ.....	57
2.7.1.Cimcime Sultan Kumbeti	58
2.8.VEYSEFENDİ MAHALLESİ.....	61
2.8.1.Gümüslü Kumbet	61
2.9.NARMANLI MAHALLESİ	62
2.9.1.Ahi Tuman Baba Türbesi.....	63
SONUÇ.....	65
KAYNAKÇA	67
ÖZGEÇMİŞ.....	76

ÖZET
YÜKSEK LİSANS TEZİ

ERZURUM MAHALLELERİNDEKİ ORTAÇAĞDAN KALMA
TARİHİ ESERLER (V.XV.YÜZYILLAR ARASI)

Taner ÖZDEMİR

Tez Danışmanı: Yrd. Doç. Dr. Gürsoy SOLMAZ

2011-Sayfa: 76+VII

Jüri: Yrd. Doç. Dr. Gürsoy SOLMAZ (Danışman)

Prof. Dr. Hüseyin YURTTAŞ

Doç. Dr. Erol KÜRKCÜOĞLU

Bu tezin amacı, Erzurum'un merkezi mahallelerinde Ortaçağdan kalma tarihi eserlerin bir dökümünü yapmaktır. Tezimizde ortaçağdan günümüze kadar ki süreçte şehir merkezindeki mahallelerde yer alan mevcut ve yıkılarak kaybolan ortaçağ eserlerine yer verilmiştir. Cami, han, hamam, medrese, tarihi okul, kümbet ve türbeler ise buldukları mahalleler içerisinde değerlendirilmiştir. Bu eserlerin büyük bir bölümünün zaman içerisinde büyük değişikliklere uğradıkları ve asli özelliklerini muhafaza edemedikleri de görülmüştür. Hanların, hamamların ve bazı tarihi eserlerin yapılış tarihleri ve bu eserleri yaptıranların ise belli olmadığı kaynaklardan anlaşılmıştır. Eserlerin korunması konusunda ise bilinçli çalışmaların yapılmadığı tespit edilmiştir. Tezimizde ayrıca tarihi eserlerin korunması ve gelecek kuşaklara bırakılması konusunda neler yapılması üzerinde de durulmuştur.

Anahtar Kelimeler: Mahalle, Tarihi Eser, Erzurum

ABSTRACT
MASTER'S THESIS
ERZURUM NEIGHBORHOODS MEDIEVAL HISTORICAL WORKS
(BETWEEN V.XV.YÜZYILLAR)

Taner ÖZDEMİR

Advisor : Assoc. Gürsoy SOLMAZ

2011 Pages. 76+VI

Jury: Assoc. Gürsoy SOLMAZ

Prof. Dr. Hüseyin YURTTAŞ

Asist. Erol KÜRKÇÜOĞLU

The aim of this thesis, the central districts of Erzurum is a breakdown of the medieval historical monuments. In our thesis that the Middle Ages to the present process, the existing neighborhoods and demolishing the lost medieval city center are in the works. The mosque, inn, hamam, theology school, school history, the cupola and the tombs were evaluated in their neighborhoods. Undergo major changes over time, a large part of these works and they could not maintain the essential features observed. Inns, baths, and some of the dates of historical monuments and works of construction builders understood that the sources are not clear. The conscious efforts on the protection of the works were not done. Our thesis is also the protection of historical monuments and focused on what to do about leaving to future generations.

Key Words: Neighborhood, Historic Buildings, Erzurum

KISALTMALAR

Age.	: Adı Geen Eser
Agm.	: Adı Geen Makale
Ata	: Atatürk
ev.	: eviren
Haz	: Hazırlayan
Ed.	: Editör
ss	: Sayfa sayısı
Üni	: Üniversite
Bkz	: Bakınız
Yay.	: Yayınları
YKY	: Yapı Kredi Yayınları

FOTOĞRAFLAR LİSTESİ

Fotoğraf 2.1. Cami-i Kebir Mahallesinden Bir Görünüm.....	25
Fotoğraf 2.2. Erzurum Kalesinden Bir Görünüm	26
Fotoğraf 2.3. Erzurum Kalesinden Bir Görünüm	29
Fotoğraf 2.4. Tepsi Minareden Bir Görünüm	31
Fotoğraf 2.5. Tepsi Minareden Bir Görünüm	31
Fotoğraf 2.6. Ulu Camiiden Bir Görünüm.....	34
Fotoğraf 2.7. Ulu Camiiden Bir Görünüm.....	34
Fotoğraf 2.8. Çifte Minareli Medreseden Bir Görünüm	38
Fotoğraf 2.9. Çifte Minareli Medreseden Bir Görünüm	38
Fotoğraf 2.10. Çifte Minareli Medreseden Bir Görünüm	39
Fotoğraf 2.11. Emir şeyh Mahallesinden Bir Görünüm.....	43
Fotoğraf 2.12. Yakutiye Medresesi.....	48
Fotoğraf 2.13. Üç Kümbetler ve Mezarlık Alan	54
Fotoğraf 2.14. Üç Kümbetler ve Mezarlık Alan	54
Fotoğraf 2.15. Cimcime Sultan Kümbetinden Bir Görünüm.....	59
Fotoğraf 2.16. Cimcime Sultan Kümbetinden Bir Görünüm.....	60
Fotoğraf 2.17. Narmanlı Mahallesinde Yıkılan Taş Yapı.....	62
Fotoğraf 2.18. Narmanlı Mahallesinden Bir Görünüm.....	63
Fotoğraf 2.19. Ahi Tuman Baba Türbesi	63

ÖNSÖZ

Erzurum tarihe not düşen önemli şehirlerden biridir. Türklerin, Anadolu'ya ilk giriş yaptığı yerlerden biri olan şehir adeta açık hava müzesi görünümündedir. Hanları, hamamları, çeşmeleri, kalesi, kümbetleri, camileri, medreseleri, tarihi okullarıyla bir kültür şehridir Erzurum. Romalılardan Saltuklulara, Osmanlılardan cumhuriyete uzanan halkada ortaya konulan mimari eserlerin bir bölümü bu gün dahi bütün ihtişamıyla ayakta durmaktadır. Şehir maddi değerlerinin dışında manevi değerleri de bünyesinde barındırmakta ve kendisini tanımak isteyenlere kucak açmaktadır. Ne yazık ki bu kültür değerlerini araştıran ve merak edenler hep yabancılar olmaktadır. Şehre asıl sahip olması gerekenler ise kültürümüzden bi haber yaşamakta ve böylelikle insanımız bu eserlere duyarsız kalmaktadır. Yüzyılların emeği olan maddi ve manevi değerler unutulmakta ve kültürel değerlere yabancı bireyler yetişmektedir. Bu çalışmamızla amacımız eski kültür değerlerimizin bir bölümünü genç kuşaklara anlatmak ve tanıtmaktır. Böylelikle ecdadı tanıdıkça yaşadığı bu toprağın manevi yükünü omuzlarında tutacak daha bir başka nesil yetişecektir. Geçmişini bilemeyen toplumlar geleceğe umutla bakamazlar. Eğitim yuvası okullarda, evlerde her yerde Erzurum ve Erzurumluyu gençlerimize anlatarak öğretmeliyiz. Yok, olup gitmemek için buna ihtiyacımız var.

Çalışmama bilgi ve tecrübeleriyle değerli katkılarda bulunan ve şehir kültürüne kazandırdığı sayısız eserleriyle danışman hocam sayın Yrd. Dr. Gürsoy Solmaz'a, saygıdeğer hocalarım Doç.Dr Erol Kürkçüoğlu ve Prof.Dr.Hüseyin Yurttaş'a, desteklerini esirgemeyen eşim Burcu Özdemir'e, kütüphanesini açarak çalışmama destek olan İnşirah Kitapevi sahibi Nizamettin Korucu'ya, kadim dostum, kardeşim Ahmet Serkan Tanrıöver'e, Erzurumda tarihi eserlerle alakalı değerli bilgilerini benimle paylaşan rahmetli Dursun Zeren'e, şehir kültürüne katkı da bulunan bütün yazar, fotoğraf sanatçısı, yayıncılara, site sahiplerine ve adını anamadığım nice Erzurum sevdalılarına teşekkürlerimi arz ederim.

GİRİŞ

Hamasi menkıbeler diyarı Erzurum, büyük askeri ticari yolların düğüm noktasında bulunması bakımından asırlar boyunca kıymet ve ehemmiyetini muhafaza etmiş, kadim bir Türk beldesidir. Erzurum, büyük Türk milletinin tarihi misyonu ve alın yazısında her zaman Anadolu'nun kilidi ve anahtarı konumunu üstlenmiş ve Erzen-i Rum'dan bu yana Türk milletine vatan olmuş kutlu beldelerden biridir. 40° 15' ve 42° 35' doğu boylamları, 40° 57' ve 39° 10' kuzey enlemleri arasında toplam 25.066 km² yüzölçümüyle Erzurum Doğu Anadolu Bölgesinin Erzurum-Kars Bölümü ile Karadeniz Bölgesinin Doğu Karadeniz Bölümünde yer alır. İl Karasu, Aras ve Çoruh havzalarının başlangıç yerinde; Karadeniz, Basra Körfezi ve Hazar denizine su boşaltan bir ildir.¹ Kuzeyinde Artvin-Rize, batısında Bayburt-Erzincan, güneyinde Bingöl-Muş, doğusunda Ağrı ve Kars illeri yer alır. Erzurum ve çevresi özellikle son kalkolitik ve Eski Tunç çağından itibaren yoğun iskâna ve siyasi olaylara tanık olmuştur.² Bunun sebebi ise eski çağlardan beri önemli ticari ve askeri yolların kavşak noktasında yer alması, zengin akarsu ağını bünyesinde bulundurması ve doğal savunma zeminine sahip olmasından kaynaklanmaktadır.³

Erzurum; Uzak doğudan gelerek, Trabzon'a ulaşan ipek yolu ile Kafkasya ve İran'dan gelip Karadeniz ve Basra Körfezine ulaşan doğal yolların kavşak noktası üzerinde bulunmakta ve yine aynı zamanda bu ova tarımsal etkinlikler için, insanların yerleşip yaşaması bakımından uygun bir coğrafi alan meydana getirmektedir.⁴ Erzurum, binlerce yıl önce parlayıp sönen eski medeniyetlerin bir kavşak yeri olduğu gibi, insanlık tarihinin de en eski çağlardan beri eşine az rastlanan medeniyetlerine sahne olmuş⁵, Doğu Anadolu bölgesinin kuzeydoğusunda yer alan şehirlerden biridir. Hurriler, Kimmerler, İskitler, Medler, Persler, Persleri mağlup eden Makedonyalı İskender'den sonra Selevküsler, Partlar (Arsaklılar), ve Romalılar, Saltuklular, Anadolu Selçukluları ve Osmanlılar bölgeye egemen olmuşlardır.⁶ Şehrin yer aldığı Kuzeydoğu

¹ Saliha Koday, *Doğu Anadolu Bölgesinde Hayvancılık*, Atatürk Üniversitesi Yay., Erzurum 2005, s.149.

² Erol Kürkçüoğlu, *Ortaçağda Erzurum (V-XV.Yüzyıllar)*, Güneş Vakfı Yay., Erzurum 2007, s.7; Osman Turan, *Doğu Anadolu Türk Devletleri Tarihi*, Turan Neşriyat Yurdu, İstanbul 1973, s.28.

³ Kürkçüoğlu, Age., s.10.

⁴“Bu ticari yol 1878'ten sonra Rusların yapmış oldukları Bakü, Tiflis, Batum demiryolu Tebriz ve Çulfa ile birleşerek Erzurum'un ticaretini azaltmış ve yavaş yavaş ehemmiyetini kaybetmiştir”, Gürsoy Solmaz, *Ortaçağda Erzurum-Kars Kaleleri*, Atatürk Üniversitesi Yay., Erzurum 2001, s.30.

⁵ Kürkçüoğlu, Age., s.10.

⁶ Selami Kılıç, “Tarihi Süreç İçerisinde Erzurum'un Stratejik Önemi”, Erişim tarihi: 26 Şubat 2006, www.beyazdoğu.com

Anadolu ise güneyde Doğu Anadolu ve Mezopotamya, güneydoğu da İran, kuzeydoğu da Kafkasya, Kuzey-kuzeybatı da Karadeniz ve güneybatı da Orta Anadolu bozkırları arasında bir geçiş güzergâhıdır. Kuzeydoğu Anadolu bölgesi, su kaynaklarının fazla olması, doğal sığınma yerlerinin varlığı nedeniyle prehistorik dönemden beri yerleşim görmüştür. Bu yerleşim M.Ö. III. binde daha da fazladır.

Kuzeydoğu Anadolu da paleolitik, mezolitik, neolitik dönemlerine ait yerleşim yerlerine yapılan kazılar sonucunda rastlanılmış ve dönemlerle ilgili bulgulara Kars, Bayburt ve Erzurum'da rastlanılmıştır. Erzurum da paleolitik dönemle ilgili ilk bulguyu ise Erzurum-Hasankale yolunun 20–25 km² sinde, Yukarı Çakmak köyünün kuzeybatısında söz konusu karayolundan 300 m kadar güneyde ve yola dik duran bir dere yatağının yamacında Kemal Alot bulmuştur. Alot tarafından bulunan kül rengi ve bazalttan yapılan bu alet dönem hakkında önemli bilgilerde vermiştir. Erzurum da paleolitik dönemle ilgili bilgi veren bir diğer yerleşim yeri ise Dumlu yakınlarındaki taş yataklarıdır.⁷ Bu iki bulgular ışığında da Erzurum'un alt paleolitik çağdan itibaren iskân gördüğü kabul edilir. Geç Kalkolitik Çağdan itibaren yerleşik hayata sahne olan Erzurum ve çevresi; kazıları yapılan Karaz, Pulur, Güzelova, Sos ve Bulamaç Höyükleri ve henüz kazısı yapılmayan birçok yerleşim alanını da barındırmaktadır.⁸ Bu yerleşim yerlerinden en önemlisi ise Karaz'dır.

KARAZ

Erzurum'un 16 km kuzeybatısında Karasu nehrinin sağ tarafında yer alan Karaz geç kalkolitik çağın en önemli yerleşim yerlerinden biridir.⁹ XI.yüzyıl kayıtları bu yerleşim yerini zengin ve kalabalık nüfusa sahip, kalesi olmayan yerleşme alanı olarak tasvir etmektedir.¹⁰ Kuzeydoğu Anadolu'nun tarih öncesi devirlerinin aydınlatılmasında önemli yere sahip olan Karaz yerleşim yeri aynı zamanda Karaz kültürünün de çıkış noktası olarak kabul edilir. Bu bakımdan, gerek Kuzeydoğu Anadolu gerekse Doğu Anadolu Bölgesi'nin diğer kesimlerinde, Karaz höyükle çağdaş veya onun geç evreleriyle paralellik gösteren yerleşim merkezlerine rastlanmıştır. Bu merkezlerden

⁷ Veli Ünsal, *Tarihi ve Arkeolojik Yönüyle Bayburt-İspir-Yusufeli Çoruh Havzası*, Trabzon 2006, ss.52–56; Alpaslan Ceylan, *Doğu Anadolu Araştırmaları, Erzurum-Kars-Iğdır (1998-2008)*, Güneş Vakfı Yay., Erzurum 2008, s.70.

⁸ Süleyman Çiğdem, Birol Can, "Erzurum Müzesi'nde Bulunan Tarım Aletleri Işığında Geç Kalkolitik ve Tunç Çağlarında Bölgedeki Tarımsal Aktiviteler", *Anadolu*, Erzurum 2005, s.13.

⁹ Hamit Zübeyir Koşay, *Erzurum ve Çevresinin Dip Tarihi*, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü, Ankara 1984, s.30.

¹⁰ Kürkçüoğlu, Age., s.67.

elde edilen buluntular için Karaz keramiği, Karaz türü keramik, bu kültür içinse Karaz kültürü tabirleri kullanılmıştır. Karaz kültürü kendine has seramiği (Çok kaliteli siyah-kırmızı renklerde, parlak açkılı, özenli bezemeli, çanak çömlekler), evleri (dikdörtgen veya yuvarlak planlı, çamur,dal veya kerpiçten yapılmış), ocakları (Yuvarlak, silindirik, boynuzlu, sabit, taşınabilir insan ve hayvan biçimli de olabilen), olan bir kültürdür.¹¹ Karaz kültürünün etnik kökeni hakkındaki araştırmalar ise kesinlik kazanmıştır. Mevcut arkeolojik ve tarihi verilerin hemen hiçbiri, bu kültürün Hurrilerle olan ilişkisini ihtimal dışı bırakmamaktadır.¹² Karaz kültürünü meydana getirenler ise genelde hayvancılık ve tarımla uğraşmışlardır. Özellikle hayvancılık Karaz ve çevre insanı için vazgeçilmez bir geçim kaynağıdır. Obsidyen ve çakmaktaşı bıçaklar, öğütme taşları ve maden orakların bulunması yörede tarımın yapıldığının en önemli kanıtıdır. Karaz da özellikle buğday ve arpa ekimi yaygındır.

Karaz ve çevresinde ilk kazı çalışmaları ise 1942 yılında Türk Tarih Kurumu adına Hamit Zübeyir Koşay tarafından yapılmıştır. Karaz höyük kazılarının Anadolu prehistoryasındaki önemi, monokrom seramiklerin gerek kabartma olarak yapılmış spiral motifleri, gerekse şekil ve teknik bakımından Filistin'deki Kirbet Kerak seramikleri ile mukayese edilebilmesinden ileri gelmektedir.¹³ Yapılan kazılarda elde edilen bulgular Karaz insanın mimari anlayışı hakkında da önemli bilgileri ortaya çıkarmıştır. Kazılarda yapıların temelinde taşın, duvarlarında ise kerpicin kullanıldığı tespit edilmiştir. Yapıların tek odalı bazen de çift odalı dik köşeli olarak tasarlandığı ortaya çıkarılmıştır. Yapılar içerisinde en dikkati çeken kısım ise kutsal amaçla yapıldığı düşünülen ocaklar olmuştur. Evlerin temelinde taşın kullanılması yazın serinlik, kışın ise sıcaklık açısından önemlidir. Karaz, Osmanlı, Selçuk ve Bizans çağlarında da iskân görmüştür. Kuzey kısmı hala meskûndür.¹⁴ Karaz da ki kazı çalışmaları sırasında herhangi bir mühre, tapu senedine veya benzer bir belgeye rastlanılmaması ise yörede özel mülkiyet anlayışının olmadığını gösterir. Özel mülkiyet anlayışından ziyade aile

¹¹ Erkan Mutlugün, Süreyya Çarbaş, Salih Denli, *Beyaz Bir Şehrin Hikayesi: Erzurum*, Atatürk Üniversitesi Yay., Erzurum 2011, s.93.

¹² Hamit Zübeyir Koşay-Kemal Tufan, "Erzurum-Karaz Raporu", *Bulleten*, Sayı:XXIII, Ankara 1959, s.353; Mahmut Pehlivan, *En Eski Çağlardan Urartu'nun Yıkılışına Kadar Erzurum ve Çevresi*, (Yayımlanmamış Doktora Tezi), Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Erzurum 1984, ss.41-42.

¹³ Firuzan Kınal, *Eski Anadolu Tarihi*, Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu, Türk Tarih Kurumu Yay., Ankara 1998, s.28.

¹⁴ Koşay, Age., s.6.

mülkiyeti ön plana çıkarılmıştır. Her evde öğütme taşlarının olması bunun temel göstergesi olarak kabul edilebilir.¹⁵

Karaz da nüfusun azalmasına ve bölgenin değerini yitirmesine neden olan ise Büyük Selçukluların bölgeye yaptıkları akınlardır. Selçukluların bölgede ilk olarak belirmeleri XI. yüzyılın başlarına rastlar. Bizans yönetiminin yöre halkına iyi davranmaması nedeniyle bozulan idari ve siyasi ortam, Selçukluları küçük topluluklar halinde bölgenin muhtelif kesimlerine yerleşmelerine imkân sağlamıştır. Selçuklular tarafından Erzurum ve çevresine yöneltilen ilk askeri hareket 1048 yılındadır. Büyük Selçuklu Sultanı tarafından Erzurum ve çevresini fethetmekle görevlendirilen Azerbaycan valisi İbrahim Yınal ve Gence valisi Kutalmış Beyler, Eleşkirt üzerinden Pasinler ovasına inmiş ve oradan Karin üzerine yürüyerek Karin kalesini kuşatmışlardır. Kuşatmanın uzun süreceğini gördüklerinden Erzurum Ovası'nın batı bölümünde yer alan zengin Arzen şehrine yönelmişlerdir. Arzen kalabalık ve zengin bir kasabaydı. Arzen de Araplar, Süryaniler, Ermeniler ve Türklerden tüccarlar ikamet etmekteydi. Arzen halkı çevrede bulunan sağlam surlarla çevrili Theodosiopolis şehri bulunmasına ve oraya davet edilmelerine rağmen yiğitliklerine güvenerek kasabalarını canları pahasına korumaya karar verdiler. Selçukluların saldırıları başladığında büyük bir direnişle karşılaştılar ve mücadele altı gün sürdü. Şehri kuşatma ile alamayacağını anlayan İbrahim Yınal ganimet arzusundan vazgeçip şehri ateşe verdi ve şehri baştanbaşa yaktı.¹⁶ Ateş ve ok atışlarına fazla dayanamayan halk kurtuluşu kaçmakta buldu. İbrahim Yınal ve adamlarının Arzen şehrini ele geçirme safhasını Urfalı Matheos da şu şekilde anlatmaktadır:

“Artzın (Erzen) denilen çok kalabalık ve meşhur ermeni şehrine geldiler. Türkler, Artzın'ı sursuz vaziyette lâkin sayısız erkek ve kadın, hesapsız altın ve gümüş ile dolu buldular. Şehir halkı Müslüman askerleri görünce, hep birlikte onlara karşı geldiler. Artzın çevresinde şiddetli bir çarpışma oldu. Mücadele bütün gün devam etti. Tarlalar kanla boyandı. Zira ne bir sığınılacak yer, ne de yardım ümidi vardı. Artzınlılar kurtuluş çaresi olarak önlerinde sadece ölümü görüyorlardı. Şehrin savunucuları,

¹⁵ Süleyman Çiğdem, Birol Can, “Erzurum Müzesi’nde Bulunan Tarım Aletleri Işığında Geç Kalkolitik ve Tunç Çağlarında Bölgedeki Tarımsal Aktiviteler”, *Anadolu*, Erzurum 2005, s.13.

¹⁶ İbn’ül Esir, *El-Kamil Fi’t Tarih*, (Trc. A.Özaydın, A.Ağırakça), Cilt:IX, İstanbul 1987, s.415.

sonunda Müslümanların çokluğu altında, ezilerek firara mecbur kaldılar. Ellerinde yalın kılıçları ile kaçanları takiben Artzın'a giren (Selçuklular) çok sayıda insanı öldürttüler. Ele geçirilen altını, gümüşü ve kıymetli kumaşları söylemeye gerek yoktur. Çünkü bunların miktarını kalem ile ifade etmek imkân haricindedir. Herkesin bu arada sık sık Davtug/ David denilen korepiskoposun hazinesi ve evinden 800 altınlık öküz yükü çıkıyordu. Buna dair haberi ben şahsen duydum. Artzın'da baş âyin icra edilen 800 kilise vardır. İşte güzel ve muhteşem Artzın şehri acımasız yok etme ve ölüm ile mahvolmuştur. Toprağa gömülmeyip, hayvanlara yem olan ileri gelenlerin ve din adamlarının kaybı ... Kadınlar ve çocuklar da birlikte esir olarak İran'a götürüldüler.”¹⁷

Altı gün süren kuşatmadan sonra Arzen, Selçuklu ordusu tarafından ele geçirilmiştir. İbrahim Yınal ve ordusu Arzen galibiyetinden sonra İslam tarihçilerine göre yüz bin esir ve on beş bin araba dolusu altın, gümüş, mücevherat ve kıymetli eşya ile bölgeden ayrılıp Basean Ovası'na geçtiler.¹⁸ Arzen halkı ise Teodosiopolis olarak isimlendirilen bugünkü Erzurum şehri kalesine sığınmak zorunda kalmıştır. Arzen şehri bu kuşatmadan sonra yıkılıp yakılmış ve bir kez daha imar edilmeyerek harabe şehir halini almıştır. Bu yıkımdan sonra bir daha Erzen/Arzen şehri şenlenmedi. Sağ kalabilen ahali Karın (Kalıkala/Theodosiopolis) şehrine çekilip yerleştiler. Bundan sonra, her halde ovada ve Erzurum'a göre kışlak sayıldığından veya kuzeyde bulunduğu ve yanıklığından dolayı ve toprağın karamsı olmasından dolayı yıkık Arzen şehrine Oğuzlar “Kara-Arzen/ Arz adını verdiler ve bugün bu yöredeki köye “Karaz/Karaz/ Kara-Arz” denilmeye başlandı.¹⁹ Karaz, 2008 yılında çıkarılan idare kanunu ile bu gün Aziziye ilçesine bağlı bir mahalleye dönüşmüştür.

PULUR

Pulur, aynı adı taşıyan ve Haydari Boğazından kaynağını alan çay kenarında küçük bir tepe etrafındadır. Ksenoton'un Anabasis adlı (M.Ö. IV.asır) eserinde Pulur'unda bulunduğu Karasu vadisi İskitlerin memleketi idi.²⁰ Kuzeyinde Arşinli Köyü, batısında Agveren Köyü, güneyinde ise Söğütlü köyüyle komşu olan Pulur da ilk

¹⁷ Urfalı Matheos, *Vekaynâme*, (Trc. Hrant D. Andreasyan), Ankara 1987, s. 86.

¹⁸ Enver Konukçu, *Selçuklulardan Cumhuriyete Erzurum*, s.10.

¹⁹ Konyalı, Age., s.103.

²⁰ Hamit Zübeyir Koşay, Hermann Vary, *Pulur Kazısı*, Atatürk Üniversitesi Yay., Ankara 1984, s.9.

kazı çalışmaları 1960 yılında Hamit Zübeyir Koşay başkanlığında gerçekleştirilmiş ve kazılarda kalkolitik döneme ait dört önemli mimari kat bulunmuştur. Bu katlarda basit ve kenar profilleri düz elle yapılmış çanak ve çömlekler ile geç kalkolitik devre ait Karaz tipi üzerine kabartma ve oluklarla süslenmiş ve mat, siyah ve kırmızı astarlı çanak, çömlekler bulunmuştur. Mimari katlarda ayrıca geç kalkolitik döneme ait orak, balta ve keski gibi madeni aletlere rastlanılmıştır. Yapılar ise soğuktan korunmak için sıkışık ve sırt sırta yapılmıştır. Kazı çalışmalarında tespit edilen yemek pişirmede kullanılan ve gündelik hayatın merkezini teşkil eden ocaklar ise aynı zamanda kutsal yerdir.²¹ Pulur, kalkolitiğin birinci katında yoğun bir şekilde obsidyen ve kemik parçalarına da rastlanılmıştır.²² Pulur sakinlerinin temel geçim kaynağı Karaz da olduğu gibi hayvancılık ve tarım olmuştur. 2001 yılında yapılan kazılar ise Pulur höyüğünde ki yerleşmenin bilinen tarihten birkaç yüzyıl daha erken başlamış olabileceğini göstermiştir.²³ Pulur bugün Ömer-tepe adıyla Aziziye ilçesine bağlı bir mahalledir.

GÜZELOVA

Erzurum'un kuzeyinde Yakutiye İlçesine bağlı mahallelerden biri olan Güzelova baştanbaşa "Prehistorik" bir yerleşim yeridir.²⁴ Bölgede ilk kazı çalışması 1961 yılında Hamit Zübeyir Koşay tarafından yapılmıştır. Kazılarda 75 adet bazalttan yapılmış öğütme taşı çeşitli çukurlardan çıkarılmıştır. Düz ve eyer biçiminde olan öğütme taşlarının üzerinde birde tokmak bulunmuştur. Geç kalkolitik çağa kadar göçebe bir hayat süren bölge halkı yazları mera ve otlaklarda hayvanlarını otlatır ve kışın hayvanlarının yiyecekleri temin edilirdi. Bu durum yarı göçebe bir yaşamın olduğunu kanıtlar. Güzelova insanın ağaç, kamyş, kerpiç ve taş gibi malzemeler kullanarak soğuk iklime mukavemetli basit ev ve ahırlar yaptıkları kazılar sonucunda ortaya çıkarılmıştır. Yöre halkının toplu bir şekilde yaşadıkları ve evlerinde ahırlarında olduğu görülmüştür. Karaz, Pulur ve Güzelova da tabiat şartların sertliği, emniyet endişesi ve müdafaa zorluklarının sebebiyle yerleşme toplu ve sıkıştırılmıştır. Üç kalkolitik dönem yerleşim

²¹ Koşay, Vary, *Pulur Kazısı*, Atatürk Üniversitesi Yay., Ankara 1984, s.23.

²² Koşay, Vary, *Pulur Kazısı*, Atatürk Üniversitesi Yay., Ankara 1984, s.9.

²³ Erkan Mutlugün, Süreyya Çarbaş, Salih Denli, *Beyaz Bir Şehrin Hikayesi: Erzurum*, Atatürk Üniversitesi Yay., Erzurum 2011, s.93.

²⁴ Hamit Zübeyir Koşay, *Güzelova Kazısı*, Atatürk Üniversitesi Yay., Ankara 1967, s.6.

yerinde de evler tek katlı olup ev ve ahır iç içedir.²⁵ Bu inşa tarzında yeni köy yerleşmelerinde rastlanılmasa da eski köy yerleşmelerinde halen daha varlığını devam ettirmektedir.

THEODOSİPOLİS'İN KURULMASI

Karaz'ın Selçuklular tarafından ele geçirilmesi üzerine şehir halkı eski çağlardan beri münferit bir tepenin üzerine kurulmuş olan Theodosiopolis'e göç etmiştir. Karaz halkının gelmesiyle birlikte nüfusu artan şehrin kurulmasıyla alakalı ilk bilgi ise Bizans'ın şark orduları komutanı Anatolius ile ilgili olmaktadır. Anatolius, Doğu Anadolu bölgesine gelerek, birçok eyaleti baştanbaşa gezer ve zengin su yataklarına ve ürünlerine sahip olan Karin eyaletinde bir şehir inşasına karar verir. Şehir, Fırat nehrinin ortaya çıktığı yerin kaynaklarına yakın bir yerdedir ve şehrin kurulduğu yerin kaynaklarında bir de bataklık alan vardır. Bu bataklık alanda balık ve sayısız kuş çeşidi vardır. Ova aynı zamanda turuncgiller familyasına ait meyveler ve verimli çimenlerle kaplıdır. Dağlar çatal tırnaklı ve geviş getiren hayvanlarla dolu olduğundan, çobancılık önemli bir gelir kaynağıdır. Bu güzel dağın eteğinde Anatolius yüksek kuleler ve derin hendeklerle çevrili bir şehir inşa etti. İnşa edilen bu yeni şehre Thodosios'un şerefine Theodosiopolis adı verildi.²⁶ Arzenliler Karin/Karun/Theodosiopolis şehrine yerleşmesiyle, bu tarihten itibaren buraya da "Arzen" adı verilip, Rumların elinde bulunduğu için ve Müslümanlar idaresinde Siirt bölgesindeki Erzen'den ayırt edilmek üzere buraya İslâm eserlerinde ve paralarda "Erze-Rum". "Erzen Rûm", "Erzen-ir Rûm" manâsına Erzurum denilmiş, yazılmış ve öyle tanınmıştır.²⁷ Şehrin kurulmasıyla ilgili ilginç bir bilgi ise şöyledir. Şehrin kuruluşu iki Ermeni keşiş olan Moses ve David'e atfedilir. Bunlar Bizans başkentine kutsal kitabı tercüme etsinler diye gönderilmişlerdi. Genç İmparator Theodosius, bu iki mühim şahsiyete, Ermenistan'da yeni bir şehir kurma görevini verir. Kendi ülkelerine geri dönen Moses ve David bu görev yerine getirerek şehri inşa etmişlerdir.²⁸ İnşa edilen şehrin Erzurum olduğu söylenir.

²⁵ Kürkçüoğlu, Age., s.18.

²⁶ Kürkçüoğlu, Age., s.41.

²⁷ Şemseddin Sami, *Kâmus'ül -Alâm*, Cilt: II, İstanbul, s. 829; Mükremin Halil Yinanç, "Erzurum", *İslam Ansiklopedisi*, IV, 348.

²⁸ Kürkçüoğlu, Age., s.42.

Erzurum şehrinin bulunduğu mevki de kurulmasının sebebi, yalnız ovanın Karasu yatağına yakın bataklık ve feyzana maruz alçak sahasından uzak, kendisine bol su temin eden dağların eteğinde bulunması değil, üzerinde daha eski çağlardan beri İç kalenin yükselmekte bulunduğu münferit tepenin mevcudiyeti ile izah edilmek lazım gelir.²⁹ Böylelikle yüksek bir platform üzerine kurulan şehir zaman içerisinde çevresine doğru büyüyen ve güneyde Palandöken'in kuzey etekleri üzerindeki eğimli alanlara ve kuzeybatıda ise Erzurum ovası üzerine doğru genişlemiştir.

Şehrin İslam ordularıyla tanışması ise dört halife dönemine rastlar. Hz.Osman (644-646) döneminde bölgeye Müslüman akınları ulaşmış ve 645 yılında Müslümanlar Erzurum'u savaşa almışlardır. Böylece Erzurum ilk defa Arap hâkimiyetinde yeni bir çehreye sahip olmuştur.³⁰ Şehir “ İslâmlar tarafından fethedildiğinden beri, ahâlisi daima düşmanlarına karşı koymuş ve şehirlerini korumuşlardır. Aslında Erzurum'a ilk gelen Müslüman akıncılarının komutanı Hz. Ömer'in komutanlarından İyaz Bin Ganemdir.³¹ İyaz Bin Ganem, Erzurum'u ele geçirirse de kısa bir süre sonra şehir tekrar Bizans'ın eline geçmiştir.³² Erzurum'daki İslam egemenliği VII. yüzyıldan X.yüzyıla kadar devam etmiştir. Arapların hâkimiyeti zamanında kaynaklarda Kalikala diye geçen Erzurum 949 yılında tekrar Bizans'ın eline geçmiştir.³³ H.133 yılında (M.750) Rûm Kayseri şehri kuşattıktan sonra şehir, Rumların eline geçmiştir. Kayser, şehri yıkmış ahâlisini Mezopotamya'ya sürmüştür.³⁴ 755'de Doğu Roma (Bizans) kralı Beşinci Kostantin (741-775)'in zapt ile harabe olarak bıraktığı³⁵ 756'da Halife Ebû Cafer'in (754-775) kalesini tamir ve tahkim ettiği, 838'de İmparator Theophilos (829-842)'un

²⁹ Besim Darkot, “Erzurum”, *İslam Ansiklopedisi*, IV, 340.

³⁰ Enver Konukçu, *Selçuklulardan Cumhuriyete Erzurum*, s.3.

³¹ “İslam orduları tarafından Eshab-ı Kiramdan Ebu Ubeyde, İbn-i Cerrah'ın kumandası altındaki bir ordu göndererek, Ceziretü'l Arap, Ahlât ve Erçiş taraflarını fethetmiştir.. Bu ordudan bir müfreze İyaz İbn-i Ganem idaresinde olan birlik, o zaman harap halinde olan Erzurum'u fethetmiştir”, Kemal Alyanak, “12 Mart'a Kadar Erzurum”, *Tarih Yolunda Erzurum*, Sayı:3, Erzurum 1959, s.25.

³² Muzaffer Taşyürek, *Erzurum Türbeleri ve Ziyaret Yerleri*, Palandöken Belediyesi Kültür Serisi-III, Erzurum 2010, s.10.

³³ Tahsin Aşıroğlu, “Erzurum İlinin Tarihçesi”, *50.Yıl Armağanı Erzurum ve Çevresi I*, Atatürk Üniversitesi Yay., Erzurum 1973, s.68.

³⁴ El-Belazurî, *Fütûhu'l Büldân*, s.321.

³⁵ Abû'l Farac (Bar Harbraeus), *Abû'l Farac Tarihi*, (Trc. Ö.Rıza Doğru), Cilt:I, Ankara 1987, s.199.

surlarını tahribatla yıktığı, 840'da depremle surlarından 18 kulenin yıkıldığı³⁶ akabinde Halife al-Mu'tasım'ın (833-842) büyük masraflarla tâmir ettirdiği,³⁷ 928 yılında ise İslâm Arap devletinin kuzeyde en uç karakollarının teşkil edildiği³⁸ 949 da İslâmların elinden çıkmasıyla, Bizanslıların tekrar surlarını yıktığı Kalıkala; X.yüzyılda Bizans İmparatorluğunun temlerinden birinin merkezi olmuş ve doğudan gelecek İslâm akınlarına karşı yeniden tahkim edilmiştir.³⁹ 949 yılına kadar 300 yıl süren Müslüman Emirliğinin merkezi iken, o tarihten beri Bizanslıların elinde yeni tahkimatla daha çok kuvvetlenmişti. Bizans İmparatoru İkinci Basil 1021'de Doğu'da görülmeden önce 1018 "Nikomit Hükümdarı" denilen birisini Erzurum'a göndermiştir. Bu zat büyük bir ordu toplayarak, kendileri için çok gerekli olan Teodosiopolis (Erzurum) şehrini yeniden inşâyâ başlamıştır.⁴⁰

Erzurum'a ilk Selçuklu akınları ise XI. yüzyılda Horasan ve çevresinde Tuğrul Bey tarafından kurulmuş olan Büyük Selçuklular tarafından olmuştur. Tuğrul Bey'in 1015 yılından itibaren kardeşi Çağrı Bey'e hazırlatılan raporlar doğrultusunda başlattığı Anadolu'nun keşfi, 1040 Dandanakan Savaşından sonra daha da hız kazanmıştır. Bölgeye gelen İbrahim Yinal, Theodosiopolis'in 15 km kuzeybatısında Karasu üzerinde bulunan, Artze'yi kısa sürede ele geçirmiştir. 1048⁴¹ yılında ise Bizans ile Büyük Selçuklular arasında Pasinler Savaşı yapılmış ve savaşı Selçuklular kazanmıştır.⁴² 1071 yılında Malazgirt Meydan Muharebesinin kazanılmasından sonra Erzurum, Bayburt ve Oltu, Saltuk Bey'e verilmiştir. 1071 yılından 1080'e kadar Erzurum gene Bizanslılar'ın elinde kalmış, ancak 1080 senesinde Erzurum, Melikşah'ın kumandanlarından Emir Ahmet tarafından fethedilerek, bu havalideki Hıristiyan hâkimiyetine kat'i surette

³⁶ Abû'l Farac (Bar Harbraeus), *Abû'l Farac Tarihi*, Cilt:I, s.229.

³⁷ El-Belazurî, *Fütûhu'l- Büldân*, s.286.

³⁸ E Honigmann, *Bizans Devletinin Doğu Sınırı*, (Trc. Fikret Işıltan), İstanbul 1970, s.40.

³⁹ M.H. Yinanç " Erzurum", *İslam Ansiklopedisi*, IV, 347-348.

⁴⁰ Georg Ostrogorsky, *Bizans Devleti Tarihi*, (Trc. Fikret Işıltan), İstanbul 1991, ss.291-292; E. Honigmann, *Bizans Devletinin Doğu Sınırı*, s.161.

⁴¹ "Pasinler Savaşının tarihiyle ilgili olarak Mehmet Altay Köymen, Tuğrul Bey ve Zamanı adlı kitabın da 18 Eylül 1049 tarihini vermektedir", Mehmet Altay Köymen, *Tuğrul Bey ve Zamanı*, Kültür Bakanlığı Yay., İstanbul 1976, s.56; Aynı tarih Bkz. Solmaz, Age., s.13.

⁴² " Kutalmış ile İbrahim Yinal, Türkmenlerle Anadolu'ya gelirler. Erzurum önlerinde Ermeni, Rum ve Ermenlerden oluşan Bizans ordusunu mağlup ederler. Savaşta esir edilenler arasında Gürcü kralı Liparit de vardır. Bizans kralı, esir edilen Liparit'in serbest bırakılması için Tuğrul Bey'e elçi de gönderir. Pasinler Savaşının kazanan Tuğrul Bey, Bizans'tan İstanbul da yapılan camide adına hutbe okutulması karşılığında Liparit'i serbest bırakmıştır", Nihat Çetinkaya, *Kızılbaş Türkler*, Kum Saati Yay., İstanbul 2004, s.209; " Liparit'in fidesiz olarak serbest bırakılmasını arzu eden Tuğrul Bey, Bizans'a Ebu'l Fazl Nasr'ı elçi olarak göndermiştir. Tuğrul bey'in Bizans'tan daha önce Abbasi halifesine ödenen vergiyi kendilerine ödenmesini istemişse de Bizans buna yanaşmamıştır", Mehmet Altay Köymen, *Tuğrul Bey ve Zamanı*, s.56; İbrahim Kafesoğlu, *Selçuklu Tarihi*, Ötüken Neşriyat, İstanbul 1992, ss.23-24; Stanford Shaw, *Osmanlı İmparatorluğu ve Modern Türkiye I*, E Yayınları, İstanbul 1982, s.24; Osman Turan, *Selçuklular Tarihi ve Türk İslam Medeniyeti*, Boğaziçi Yayınları, İstanbul 1997, s.122.

nihayet verilmiştir.⁴³ Demek ki Erzurum Kalesi'nde Selçuklular'ın imar ve tahkim payı vardır.⁴⁴ Bundan sonra Türkler, Erzurum ve havalisine geniş miktarda ve mikyasta yerleşmişler ve serpilmişlerdir.

Anadolu'nun kapılarının Türklere açılmasından sonra merkezi Erzurum olan Saltukoğullarının kuruyucusu olan Emir Saltuk'un dedesi Ebû'ül Kasım'ın 1080 senesinden itibaren bu devleti kurmuş olduğu anlaşılmaktadır.⁴⁵ Saltukoğulları, Erzurum Kalesi'ni (mahv ve isbat) yolu ile imar ve tamir etmişlerdir. Bugün ayakta kalan kalenin mühim kısmı Saltukoğullarınıdır.⁴⁶ Kaledeki Saat Kulesi /Tepsi Minare de onlardan kalmadır. Bu beyliğin hâkimiyet süresi 134 yıl sürmüştür.⁴⁷ Şehirde esaslı bir imar çalışması başlatan ve ilk Türk-İslami eserleri bırakan Saltuklu Devletinin yıkılmasıyla birlikte şehirde Erzurum Selçukluları dönemi başlamıştır. (1202-1230) Erzurum Selçuklukları döneminde sultan Mugis ed-Din Tuğrul Şah ilk iş olarak Erzurum'u kuzeyden tehdit eden Trabzon Rum krallarına karşı müstahkem bir mevki haline getirdiği Erzurum ve Bayburt Kalelerini yeni baştan çok esaslı ve metin bir surette yaptırmak olur. Mugis ed-Din Tuğrul (1202-1225) Erzurum'u metin surlarla tahkim ettirmiş, şehrin içerisini lâik ve dinî mebâni ile süslemişse de zamanla, harpler dolayısıyla bunlar harap olarak bugün ortadan kalkmıştır.⁴⁸ Erzurum Kalesi'ne birçok ilaveler yaptırdığı, harap yerlerini tamir ve tecdit ettiği muhakkak olan fakat, kitabeleri bize kadar gelmediği için nereleri, hangi senelerde yaptırdığını bilemediğimiz⁴⁹ Mugis ed-Din Tuğrul 1225 de ölünce yerine oğlu Rükned-Din Cihan Şah (1225-1230) geçmiş ve Anadolu Selçuklu hükümdarı amcası Alâ ed-Din Keykubat (1220-1237)'ın niyetinden şüphelenerek Celâl ed-Din Harzemşah ile işbirliği yapmış ve Yassıçemen'de onun mahiyetinde bulunmuştur. Amcası lehine savaşı kaybedince de Alâed-Din Keykubat'ın huzuruna çıkarılmıştı. Alâ ed-Din Keykubat, onu alıp Erzurum'a gitmiş ve şehir hâkimi olan kişi bu şehri etrafındaki kalelerle, içinde hazinelerle birlikte Alâ ed-Din Keykubat'a teslim etmişti.⁵⁰ Şehir ahâlisi akın akın huzuruna gelerek Sultan'a sadakat ve kulluklarını arz ettiler. Sultan, bütün geçmiş vukûatları affetti. Esir yeğenini

⁴³ M.H.Yinanç, "Erzurum", *İslam Ansiklopedisi*, IV, 349.

⁴⁴ Konyalı, *Abideleri ve Kitâbeleri ile Erzurum*, s.104.

⁴⁵ Yinanç "Erzurum", *İslam Ansiklopedisi*, IV, 349.

⁴⁶ Konyalı, *Abideleri ve Kitâbeleri ile Erzurum*, s.104.

⁴⁷ Saltuklular'ın 1202 den sonra bir kolu bir süre Micingert'de devam etmiştir.

⁴⁸ A. Şerif Beygü, *Erzurum, Tarihi, Anıtları, Kitâbeleri*, s.47.

⁴⁹ İbrahim Hakkı Konyalı, *Abideleri ve Kitâbeleri ile Erzurum*, s.104.

⁵⁰ İbn'ül Esir, *El Kâmil Fi't Tarih*, Cilt: XII, s.454.

affederek Aksaray'a gönderdi. Sultan Erzurum ve civarındaki beş kaleyi de aldı. Erzurum'a vali ve kumandan olarak gönderdiği liyâkatiyle şöhret olan Emîr Mübariz üd-Din Cavlı ta'yin edildi.⁵¹ Bu suretle Süleyman Şah tarafından 1202 senesinde fethedilip kardeşi Tuğrul Şah'a verilen Saltuk-ili Erzurum, onun ve oğlu Cihan Şah'ın elinde 28 gün kaldıktan sonra bir daha ayrılmamak üzere 1230 senesinde Selçuklu ülkesine katıldı. 1080-1242 yılları arasında 162 yıl kadar münhasıran Türk hâkimiyeti altında kalan serhat şehri Erzurum, tarihinin en saâdetli ve en bahtlı yıllarını yaşamış, hem mamur ve hem de zengin olmuştur. Burası Anadolu'nun en zengin, en büyük şehirlerinden sayılıyordu.⁵² O dönemlerde Erzurum'un eriştiği zenginlik ve refah düzeyini bir süre burada oturan Kazvinli Emir Şemseddin şöyle anlatmaktadır:

“Günlerin hadiselerinden bir hadise ve zamanın olaylarından bir olay sebebiyle ana yurdum, doğum yerim, iyilikler ülkesi ve hürler kazanmak için kendime meslek edindim. Erzurum'a varınca orayı her çeşit nimetlerle dolu ve her türlü imkanları olan bir şehir olarak gördüm. Kendi kendime, bu şehirde oturmalısın, yüce cennetin kıskandığı bu yeri mesken tutmalısın, dedim ve hemen o gurbet elini yurt seçtim. Birçok vefalı dost edindim. Yolculuk defterini dürerek, güzelliklerle dolu o şehirde yaşamaya başladım. Geçimimi arzuladığım şekilde kazanarak hayatımı sürdürdüm. Büyük ölçüde mal, kumaş ve nimete sahip oldum. Fakat her an, içimde, elimde bulunan inciler ve kıymetli taşlarla rengarenk, pahalı kakma işleri yapmış, zamanımın bir bölümünü o işler için harcadım.”⁵³

Haçlı Seferlerinin etkisiyle yıpranan Anadolu Selçukluları 1243 yılındaki Köseadağ Savaşıyla İlhanlılara yenilince Erzurum Moğol idaresi altına girmiştir. Devrin tarihçileri Moğolların Erzurum yağmasına yer ayırmışlar ve acılı satırlar ile olayı ebedileştirmişlerdir. Bunlardan Bar Hebraeus olayı şöyle anlatır: “Bunlar bir kaç gün içinde bu müstahkem mevki zaptederek erkek, kadın bütün âhaliyi kılıçtan geçirdiler ve yalnız köleliğe elverişli olan genç erkekler ve kızları korudular. Tatarlar, Sinan ve genç oğlunu da öldürerek, burasını (Erzurum) harabe halinde bırakıp gittiler.”⁵⁴ Ebûlferec İbnü'l İbrî de ise “Erzenu'r-Rum'u kuşatıp zorla burayı elde etti. Ve ahâlden birçok kimseleri kılıçtan geçirdi. Çocukları tutsak aldı ve şehrin her tarafını yağma etti ve

⁵¹ İbni Bibi, *El-Evâmîrü'l-Ala'iyye, Fi'l-Umuri'l-Ala'iyye*, (Haz. Adnan Erzi), Ankara 1956, ss.403-416.

⁵² Yinanç, “Erzurum”, *İslam Ansiklopedisi*, IV, 349.

⁵³ İbn-i Bibi, *El Evamiru'l Alaiyye Fi'l -Umuri'l- Alaiyye (Selçukname)*, Cilt:I, (Çev. Mürsel Öztürk), Kültür Bakanlığı Yay., Ankara 1996, s.448.

⁵⁴ Ebû'l Farac (Bar Hebraeus), *Ebû'l Faraç Tarihi*, Cilt:II, s.541.

sübaşısı Sinan'ı dahi öldürdü.”⁵⁵ demektedir. Konya Selçuklu Hükümdarları İran Moğolları diye de anılan İlhanlılarla bir antlaşma yaparak Selçuklu Devleti'ni İlhanlı himayesine sokmuşlardı. İşte bundan sonra Erzurum şehri yeniden iskân edilmiş ve Anadolu Selçuklu Sultanlığı'nın inkırazına (1308) kadar, bu saltanatın bir vilâyeti olarak kalmış ise de, Moğolların devamlı uğrağı olduğu için, her zaman zarar görmüştür. Selçuklu hânedânının saltanattan düşmesinden sonra, Erzurum İlhanlı vâlileri tarafından idâre edilen Rum ülkesine bağlı vilâyetlerden birinin merkezi olarak kalmıştır.⁵⁶ İlhanlıların 1335 yılında yıkılmasıyla da şehir Çobanoğullarının eline geçmiştir. 1340 dan 1358 senesine kadar Çobanlıların elinde kalan Erzurum, bu sene içinde Celâyirlilerden Sultan Üveys'in, Tebriz'i işgalini müteakip onların elinden çıkmıştır.⁵⁷ 1360 yılından itibaren Eretna Devleti'nin idaresine geçmiş olduğu bildiğimiz Erzurum Kalesi'nde ve şehirde eserlerinin bulunduğu hakkında şimdiye kadar elimize, bizi aydınlatacak bir vesika geçmemiştir.⁵⁸ Erzurum'un kısa fasıllar hariç uzunca bir müddet Eretna Devleti'nin hâkimiyetinde kaldığı tahakkuk ediyor. Eretna valisi 1385 yıllarına kadar Erzurum'a hâkim olmuş, ondan sonra şehir Karakoyunlular'ın koruyucusu Kara Mehmet'in eline ve hâkimiyetine geçmiştir. İşte bu sırada Timur, 1389'da Erzurum'a yürümüş ve Karakoyunlu Türkmenleri perişan ettikten sonra, “Avnik Kalesi'nden geçerek Erzurum'u” bir gün içinde gelip zapt ve yağma etmiştir.⁵⁹ 1394 yılında Anadolu'ya tekrar girip, bu arada Avnik Kalesi'ni alan Timur'u, 1402 yılında tekrar Erzurum'da görüyoruz. 1402 de gelişinde Tortum Kalesi'ni alarak Erzurum'daki işlerini yoluna koyduktan sonra, buradan ayrılan Timur, Ankara Savaşı akabinde tekrar Erzurum'a uğradı. Bu zamanlarda Erzurum'un nüfusu çok azdı.⁶⁰ Timur'un Erzurum'dan ayrılmasından biraz sonra 21 Mayıs 1404 de buraya uğrayan, İspanyol Kralı Don Henri'nin elçilik heyeti içindeki Klaviyo (Clavyo), Erzurum'un Yusuf Ali isimli Türkmen valisinden bahsettiği gibi, şehrin kuleli sûrlar ile çevrildiğini ve bir iç kalesi bulunduğunu yazmaktadır.⁶¹ XIV. Yüzyılda siyasî varlık olarak ortaya çıkan ve 1380-1468 yılları arasında hüküm süren Karakoyunlular ile

⁵⁵ Ebü'l Farac İbnü'l İbrî, *Tarih-i Muhtasarı'd-Düvel*, (Çev.Şerafettin Yaltkaya), İstanbul 1941, s.19.

⁵⁶ Yinanç, “Erzurum”, *İslam Ansiklopedisi*, IV, 350.

⁵⁷ Konukçu, *Selçuklulardan Cumhuriyete Erzurum*, s.86.

⁵⁸ Yinanç, “Erzurum”, *İslam Ansiklopedisi*, IV, 350.

⁵⁹ Nizamüddin Şami, *Zafername*, (Trc. Necati Lügal), Ankara 1987, s.124; O.Turan, *İstanbulun Fethinden Önce Yazılmış Tarihi Takvimler*, Ankara 1984, s.81.

⁶⁰ İbn Batuta, *Seyahatnâme*, Cilt:I, s.329; Konyalı, Age., s. 109.

⁶¹ Claviyo, *Timur Devrinde Semerkand'a Seyahat*, (Çev. Ö.Rıza Doğrul), İstanbul 1975, s.78.

Timur'un oğlu Şah Ruh (1404-1447) 1421 yılında savaşmış; ve Karakoyunlu İskender'i (1420-1438) Eleşgirt'de yenerek Horasan'a dönmüştü. Fakat Şah Ruh'un gidişinden sonra geri gelen İskender Bey, Erzurum'u zaptederek,⁶² Duharlı Türkmen boyunun reisi olan Pir Ahmed Bey'i, buraya vâli tayin eylemişti.⁶³ 1434 de Şah Ruh, Karakoyunlulara karşı üçüncü kez yaptığı Azerbaycan Seferi'nde, Akkoyunlu ulusu reisi Kara Yülük Osman Bey'i yardıma çağırmış, o da derhal bulunduğu Diyarbakır'dan, kalabalık bir ordu ile hareketle Erzurum önüne gelerek şehri kuşatmıştı. Erzurum'u İskender adına idare eden Duharlı Pir Ahmed, şiddetli bir müdafaa gösterdi ise de; Akkoyunlular kullandıkları mancınıklar ile sur ve burçları döğmeğe ve akabinde de bir gedik açmağa muvaffak olmuşlardı. Mancınıklar, sûrların burçlarından birini de yıktığından, Akkoyunlular şehri almağa muvaffak oldular. Akkoyunlu Beği Kara Yülük Osman, Erzurum'u oğullarından Şeyh Hasan'a verdi ve bu başarısını Şah-Ruh'a bildirdi.⁶⁴ İskender ise Tebriz'e çekilmişti. Böylece büyük bir emir olan Kara Yülük Osman Bey; Erzurum, Bayburt, İspir, Tercan'a da hâkim olmuştu.⁶⁵ Bu hadiseden biraz sonra, Karakoyunlu İskender Bey, Azerbaycan'a giren Şah Ruh'a karşı koyamayarak geri çekilip, Osmanlı diyârına gitmek üzere Erzurum'a doğru kaçtı. Şah Ruh, İskender'in Erzurum'a doğru kaçacağını tahmin ettiğinden, bu civarda bulunan Akkoyunlu Kara Yülük Osman'a onun yolunu kesmesini bildirdi. O da Erzurum'u tahkim etti. Yanında az bir kuvvetle, Erzurum'a doğru gelen İskender ile Kara Yülük kuvvetleri arasında Karaz'da çıkan çetin savaşta (1435) başından ağır yaralanan Kara Yülük, muharebe meydanından getirildiği Erzurum'da vefat etti.⁶⁶ Aynî gibi Memlük müverrihlerinin anlattıklarına göre: Kara Yülük bozguna uğradıktan sonra , Erzurum'a girmek isterken surların kenarlarındaki hendeğe düşerek ve boynu kırılarak ölmüştür.

Bu savaştan sonra, ağır kayıplar veren Akkoyunlar, beğleri Kara Yülük'ün ölümü üzerine Erzurum'dan kaçarak, gittiler.⁶⁷ Timurlu şehzadesi Muhammed Cuki, bu sırada Akkoyunlular'a yardım için hareketle ancak Pasin'de Aras kenarına kadar gelmişti. Çoban Köprüsü'nü geçen Timurlu askerleri, Karakoyunlular'ın daha fazla

⁶² Toma Metsopski, "Timurlenk ve Onun Haleflerinin Tarihi", Azerbaycan Türkçesinden aktaran Gürsoy Solmaz, *Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, Sayı:11, 1999, 183-217.

⁶³ M.H. Yinanç, "Erzurum", *İslam Ansiklopedisi*, Cilt:IV, s.351.

⁶⁴ Ebû Bekr Tihrani, *Kitab-ı Diyarbakriyya*, Cilt: I, s.107; John E. Woods, *Akkoyunlular*, (Çev. Sibel Özbudun), İstanbul 1993, s. 71.

⁶⁵ Ebû Bekr, Tihrani *Kitab-ı Diyarbakriyya*, Cilt:I, s.35

⁶⁶ Ebû Bekr, Tihrani *Kitab-ı Diyarbakriyya*, Cilt:I, ss.107-111-114-115.

⁶⁷ F.Sümer, *Karakoyunlular*, Ankara 1984, s.136; John E.Woods, *Akkoyunlular*, ss.95-96.

zarar ziyan vermesini engellemek için Erzurum'a yürüdüler. Karakoyunlular ise, kalenin savunmasız bırakıldığını görünce, geçici olarak Erzurum'u ele geçirdiler. Yani, İskender Erzurum şehrini kalesiyle beraber aldı. Bu arada Kara Yülük Osman'ın kabrini de tahrip ettirdi. Timurlu kuvveti az sonra Erzurum önlerine gelmeğe başlarken, İskender de batıya doğru çekiliş emrini vererek, Osmanlı sınırlarına sığındı. Tokat'a kadar giderek kışlayan İskender, Timurlu tehlikesinin azaldığını görerek, sığındığı Osmanlı ülkesinden geri dönerek, Erzurum'a uğradı. Oradan da Avnik-Kağızman yolu ile Sürmeli- Çukuru'na gelerek 1437 kışını orada geçirdi.⁶⁸ 1473 yılında Akkoyunlu ve Osmanlı arasında yapılan Otlukbeli savaşıyla Akkoyunlu Devleti yıkılınca Erzurum, bölgeye egemen olmak isteyen Safevilerin ilgi odağı olmuştur. Osmanlı Devletinin kazandığı 1514 Çaldıran Savaşında Şii akidesinin savunucusu olan Safeviler yıkılınca Doğu ve Güneydoğu Anadolu bölgesi de Osmanlıların hâkimiyetini kabul etmiştir. Böylelikle Erzurum da 1518'de Osmanlı topraklarına katılan önemli şehirlerden biri olmuştur.⁶⁹ Özellikle Erzurum, Osmanlılar döneminde Kafkasya'dan doğuya, İran ve Azerbaycan'a yapılan seferler için ana üs olmuştur.⁷⁰ 1518 yılından 1922 yılına kadar Osmanlı sınırları içerisinde serhat şehirlerimizden biri olan Erzurum, milli mücadele döneminde ki öncü rolüyle de tarihteki yerini almıştır. Cumhuriyetin ilk temellerinin atıldığı Erzurum Kongresi ve sonrasındaki gelişmeler şehrin değerini ortaya koymaktadır. Erzurum, cumhuriyet'in ilk yıllarında siyasi olarak önemli değişimlere sahne olsa da şehirleşme, büyüme, nüfus ve ekonomi alanlarında durağan bir dönem de yaşamıştır.⁷¹

Erzurum temel kuruluş prensipleri açısından diğer Osmanlı şehirleriyle paralellik göstermektedir. Osmanlı şehir geleneğinde gördüğümüz mahalle sistemi Erzurum'da da aynen uygulanmıştır. Şehir, merkezinde bir cami, medrese, mektep veya külliye bulunan mahallelerden meydana gelmiştir.⁷² Genel çerçevede Osmanlı şehir karakterini yansıtan Erzurum, tabii şartların gereklerini de karşılayacak tarzda inşa edilmiştir. Ana yapı malzemesi taş seçilmiş, evler çoğunlukla bitişik nizamda, sokaklar insan ölçeğinde dar tutulmuştur. Sokakların kuruluşunda, hakim rüzgar yönünün de

⁶⁸ Ebû Bekr Tihriani, *Kitab-ı Diyarbakrıyya*, Cilt:I, ss.126-128.

⁶⁹ Dündar Aydın, *Erzurum Beylerbeyliği ve Teşkilatı*, Ankara 1999, s.45.

⁷⁰ Shaw, Age., s.187.

⁷¹ Murat Küçükkuşurlu, *Erzurum Belediyesi Tarihi I*, Dergah Yay., Erzurum 2008, s.319.

⁷² Turgut Cansever, *İslam'da Şehir ve Mimari*, İstanbul 1997, s.126.

dikkate alındığı bilinmektedir.⁷³ Devletin minyatür tipi sayılan mahalleler Erzurum'da kültürel değerlerin yaşandığı ve saklandığı mahaller olmuştur. Erzurum da araştırmamıza konu olan mahallelerin oluşmasında, Büyük Selçukluların Karaz'ı⁷⁴ ele geçirmesinin etkisi olduğu muhakkaktır. Karaz kaybedilince yöre halkı Theodosipolis'e göç etmişlerdir. Buraya iltica eden ahali yeniden burada iskân edilerek memleketi tevsî etmişlerdir. Memleketin şarkındaki "Hatun çeşmesi, Tamgacılar, İğneciler" namıyla maruf olan arazi-i mazru'a halinde bulunan yerlerde yeni mahallatlar oluşmuştur. Şehrin, Osmanlı devleti egemenliğe altına girdikten sonraki ilk tahrirde yani 1520 yılında tespit edilen mahalle sayısı 12'dir.⁷⁵ 1540 yılında 27 mahalle, 1591 yılında ise toplam 20 mahalle tespit edilmiştir.

Şehrin gelişmesine paralel olarak mahalle sayısı da değişiklik göstermiştir. Bu konu da en çarpıcı sayı Evliya Çelebi'nin Seyahatnamesinde verdiği sayıdır. Çelebi, XVII. yüzyıl da şehir de 70 Müslüman, 7 tane de Ermeni olmak üzere toplam 77 mahalle olduğunu ve mahallerde Yahudilerin olmadığını söyler⁷⁶. 1642–1643 arasında tespit edilen mahalle sayısı ise sadece 20'dir.⁷⁷ Bu mahallelerin 8⁷⁸ tanesi iç kale, diğerleri ise kalenin varoşlarında yer almıştır.⁷⁹ XVIII.yüzyıla ait Hacı Ali Ağa Medresesi Vakfiyesinde vakfın mallarının sınırları çizilirken "şehir suru içi", "şehir suru dışı", tanımlamasının yapılması yerleşimin sur dışına da taşındığını göstermesi bakımından önemlidir.⁸⁰

Bu gün şehirde ki mahallerin çoğu Osmanlı devleti döneminden kalma mahallelerdir. Osmanlı Devleti, Erzurum'u ele geçirmeden önce şehirde ortaçağdan beri

⁷³ İshak Umut Kucaracı, *Günümüzde Erzurum Evinde Geleneksel Unsurların Kullanımına Yönelik Bir Sentez Çalışması*, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Erzurum 2001, s.18.

⁷⁴ "Karaz höyüğü Erzurum'a en yakın prehistorik yerleşme yerlerinden biridir. Erzurum daha geç bir iskân yeri olduğuna göre ahali buradan göçmüş olabilir", Hamit Zübeyir Koşay, *Erzurum ve Çevresinin Dîp Tarihi*, Ankara 1984, s.30.

⁷⁵ " Bab-ı Tebriz, Bab-ı Erzincan, Bab-ı Gürcü, Zaviye-i Melik Saltuk, Zaviye-i Ahi Pir Mahmut, Zaviye-i Sadri Han, Zaviye-i Edhem Şeyh, Zaviye-i Hasan-i Basri, Zaviye-i Hasan Şeyh, Dabanoğlu, Babakulu ve Kılıçoğlu", *Tarih Yolunda Erzurum*, Sayı:5–6, Erzurum 1960, s.10.

⁷⁶ *Günümüz Türkçesiyle Evliya Çelebi Seyahatnamesi: Bursa-Bolu-Trabzon-Erzurum-Azerbaycan-Kafkasya-Kırım-Girit*, Cilt:2, (Haz.Yücel Dağlı-Seyit Ali Kahraman), Yapı Kredi Yay., İstanbul 2008, ss.239-240

⁷⁷ Pamuk, Age., s.107.

⁷⁸ "XVII. yüzyılda kale içi mahalleri şunlardır: Ayas Paşa, İskender Paşa, Çukur, Cami-i Kebir, Kara Kenise, Kul oğlu, Mirza Mehmet Mahalleleridir", Bilgehan Pamuk, *XVII. Yüzyılda Bir Serhad Şehri Erzurum*, s.106.

⁷⁹ " XVII. yüzyılda varoşlarda yer alan mahaller ise Ali Paşa, Cedir, Darağacı, Dönükler, El-Hac İlyas, Gez, Gürcü kapı, Hasan-ı Basri, Mehdi Baba, Murat Paşa, Mumcu ve Sultan Melik Mahalleridir", Pamuk, *XVII. Yüzyılda Bir Serhad Şehri Erzurum*, s.106.

⁸⁰ Hüseyin Yurttaş, *Erzurum Hacı Ali Ağa Medresesi Vakfiyesi*, Atatürk Üniversitesi, Fen Edebiyat Fakültesi Yay., Erzurum 1999, s.6

takip edilen tarzı inşa el'an berdevam (sürmektedir).⁸¹ Sokaklar dar ve dolambaçlıdır. Bir iki, caddeden gayri mahallerin mimarisi birbirine benzemekte ve halk alışkanlıkların haricinde önerileri de kabul etmemekteydi. Zamanla içerisinde mimari anlayış değişmemiş olsa da yeni mahaller kurulmuş ve şehir tamamen surların dışına çıkmıştır. Şehir merkezinde 1880'lerin sonu 1890 yılların başında ise tespit edilen mahalle sayısı 50 olup şehir 10 km²'lik alana yayılmıştır. Bu dönem de varoşlarda yer alan mahalle ise sadece 4'tür. Müslümanlar iç kale içerisinde yer alırken, Hıristiyanlar ise şehrin kuzeyinde yer almıştır. XX. Yüzyılın başında ise şehir de tespit edilen mahalle sayısı 51 olarak belediye kayıtlarına yazılmıştır. 1935 yılında 51, 1961 yılında 50⁸², 1950 ve 1973 yıllarında ise tespit edilen mahalle sayısı 40'tır.⁸³ Şehir de cumhuriyet döneminde mahalle sayının artmasın da özellikle 1931 yılında yapılan yeni hükümet konağının etkisi büyüktür. Şehrin oldukça batısında inşa edilen vali konağı için tespit edilen yer oldukça önemlidir. Aslında bu konak, 1930'lar boyunca eski şehrin batısında kurulacak olan yeni mahallenin devlet mahallesinin uç noktasını teşkil etti. Belirtilen tarihlerde Cumhuriyet caddesi'nin batı ucuyla vali konağı arasındaki bölgede birçok resmi daire inşa edildi. Bu resmi daireler arasında genel müfettişlik, kolordu, halkevi, tekeli, kız muallim mektebi, erkek lisesi, doğumevi binaları bulunmaktaydı. Böylelikle cumhuriyet idaresi, eski "Osmanlı Erzurum"un batısında "Cumhuriyet Erzurum"unu kurmuş oldu.⁸⁴

Mahalle sayısı gibi şehrin nüfus'u da yıllara göre değişmektedir. Erzurum'un nüfusunda devamlı bir değişikliğin olması şehrin askeri ve ticari öneme sahip olmasından kaynaklanmaktadır. Erzurum'a gelen seyyahların verdikleri nüfusla ilgili bilgiler ve resmi kayıtlar da yer alan sayısal veriler yüzyıldan yüzyıla, yıldan yıla değişmektedir. 1540-1555 arasında şehrin nüfusu 2000-3000, 1642 yılında 7500-12000, XVIII. yüzyılın başlarında 24000, 1829 yılında 100000, savaştan sonra ise 1835'te 15000'e kadar düşmüştür.⁸⁵ 93 Harbinde şehirde bulunan Charles S.Ryan ve ondan sonra şehre gelen Lynch'in verdikleri rakam ise 40000'dir. 93 harbinden sonra ise ilin nüfusu 20000'e kadar düşmüştür. 1880 ile 1890 yılları arasında ise toplam nüfus 39000'dir. 1913 yılında 60000, 1927 yılında ilk sayımda köylerle beraber 270000, 1935'te 326000, 1940 yılında ise 371000, 1945 yılında 396000, 1955 yılında 520000 ve

⁸¹ Mehmet Nusret Som, *Tarihçe-i Erzurum*, (Haz. Ahmet Fidan), Dergah Yay., İstanbul 2005, s.55.

⁸² İhsan Ünüvar, *Erzurum Vilayeti*, Duygu Matbaası, İstanbul 1954, s.64.

⁸³ Küçükkuşurlu, Age., s.313.

⁸⁴ Küçükkuşurlu, Age., s.352.

⁸⁵ Küçükkuşurlu, Age., s.4.

1960 yılında 569000, 1970 yılında ise 685000 olmuştur.⁸⁶ 1985 yılında nüfusu ise 856 000'dir.⁸⁷ 1990 yılında yapılan sayım da, nüfusunun 848 bin 200, 2000 yılında yapılan genel nüfus sayımı sonuçlarına göre, merkez nüfusu 561000 olan Erzurum'un, toplamda 937000, 2008 yılında ise 775000'ye gerilemiştir. Böylelikle Erzurum cumhuriyet Türkiye'sinin yaptığı ilk nüfus sayımında 14.sıradayken zamanla 63.sıraya kadar gerilemiştir.⁸⁸ Bu sayılar gösteriyor ki Erzurum, yıllar boyunca savaşlar, istilalar, doğal afetler ve göçler yüzünden hiç rahat yüzü görmemiş, sürekli olarak akınlara uğramış, yakılmış ve yıkılmıştır.⁸⁹ Şehirde nüfusun sürekli olarak değişmesi şehrin yerlileri ve sonradan şehre gelenlerin mahallerinin de belirlenmesinde rol oynayacaktır. Özellikle de köyden kente göç edenler ve farklı coğrafyalardan gelenler iskân edilmeyen yerleri tercih etmişlerdir. Halkta böylelikle yeni yerleşim yerleri ifade etmek için buralara isimler vermiştir. Mahallere isimler verilirken de bazen şehirde hizmetleri olan ve görev yapan devlet ve idare adamlarının isimleri, devrin bilginleri ve şeyhlerine ait isimler, halk inanışından kaynaklanarak evliya, baba, şeyh ya da derviş isimleri; herhangi bir zanaat kolundan kaynaklanan isimler; mahallenin arazi durumu ya da doğal özelliklerinden verilen isimler; eskiden beri Gayr-i Müslim halkın ikamet ettiği yerlerin isimleri; ayrıca muhtelif yerlerden gelerek yerleşenlerin geldikleri yerlerdeki isimler genelde, mahallere isim verilmesinde etkili olmuştur. Şehirde XVI. yüzyılda mahalle isimleri genelde cami, mescit ve zaviyeler isimlerinden oluşurken, XVII. yüzyılda ise mahalle isimleri şahıs ve yer isimlerinden oluşmuştur. Ali Paşa, Mirza Mehmet, Murat Paşa Mahalleri buna örnektir.⁹⁰ Özellikle yer isimleri bir memleketin, milletin tarihine ışık tutan kesin delilleri teşkil ederler. Bu suretle vatanın milli bir coğrafyaya sahip olması mümkün olur. Tarihimizde öyle isimler vardır ki, onların telaffuzu bile bir anda insanın gözleri önüne yüzyıllar boyu süre gelen kahramanlıkları, savaşları, acıları, şahlanırları getirir.⁹¹ Şehirlerinde tıpkı insanlar gibi iyi ve kötü günleri ve netice de bir ömürleri vardır. Şehirlerin de iktisadi, siyasi, sosyal ve kültürel hayatları vardır. Tarihi geçmişleri, şan ve şeref dolu günleri vardır. Dostları ve düşmanları vardır. Şehirlerde bağırılarında barındırdıkları insanlardan sevgi, şefkat ve ilgi beklerler. Horlanmak,

⁸⁶ Ahmet Necdet Sözer, "Erzurum Coğrafyası: Tabii ve Beşeri Özellikler", *50.Yıl Armağanı, Erzurum ve Çevresi I*, Atatürk Üniversitesi Yay., Erzurum 1973, s.32.

⁸⁷ Osman Yalçın, *Erzurum ve Doğu Anadolu*, İstanbul 1987, s.14.

⁸⁸ "Erzurum VII. yüzyılda 200000 nüfusuyla dünyanın en büyük şehirlerinden biridir", *Gezi Rehberi*, s.16.

⁸⁹ Yalçın, Age., s.26.

⁹⁰ Pamuk, *XVII. Yüzyılda Bir Serhad Şehri Erzurum*, s.107

⁹¹ Selçuk Günay, "İsmide Kendisi Gibi Büyük", *Tarih Yolunda Erzurum*, Sayı:19, Erzurum 1989, s.42.

aşğılanmak ve itilip kalkınmak istemezler. Bunlar şehirlerin kimlikleridir. Bir şehrin markasının güçlü bir marka olabilmesi için öncelikle o şehre marka olmayı destekleyecek değerlerin ve niteliklerin bulunması gerekir. Şehir markası, şehrin görünüşü, insanların deneyimi, inançları ve davranışlarını da kapsamaktadır.⁹²

---

⁹² Gökalp Selçuk, Erkan Sağlık, Nil Saraçoğlu, Çağla Uslu, *Şehir İmajı, Erzurum Ölçeğinde Bir Uygulama*, Turizm ve Otelcilik Meslek Yüksekokulu Yay., Erzurum 2010, s.6.

BİRİNCİ BÖLÜM

MAHALLE VE MAHALLE KÜLTÜRÜ

1.1.MAHALLE NEDİR?

Bir toplulukta benimsenmiş, yerleşmiş davranış ve yaşama biçimlerinin, kurallarının gelenek ve göreneklerinin ortaklaşa alışkanlıklarının ahlakla ilgili davranış biçimlerinin tümü şeklinde tanımlayabileceğimiz töre, bir insan toplumunu halk ve en geniş ifadesiyle millet haline getiren en önemli unsurdur. Törenin bağlayıcılığı yaşamda halkın bu tür kurallara uyma zorunluluğunu hissettiği ölçüye bağlıdır. Peki, ama bu zorunluluğun kaynağı nedir? Bu sorunun cevabı ise törenin öğrenildiği ve uygulandığı toplum birimlerinde yatmaktadır. Bu birimleri etkinliklerine göre aile, mahalle, okul, iş çevresi, mahalli idare ve devlet olarak sıralamamız mümkündür. Hepsi ayrı bir dünyaya açılan ve hepsi insana işaret eden insan yuvalarının sıra sıra, arkalı önlü dizilerek değerlerin ve hikâyelerin antolojileri hükmünü taşıyan, beşeri münasebetlerin provalarını yapıp insan içine çıktığımız mekânlarda mahallelerdir.

Mahalle insanların biriktirdiği hikâyelerin, ruhun ve şahsiyetin billurlaştığı cemiyet içindeki hücreler gibiydi. Şehir denen vücudun uzuvlarıydı. Birbirine bağlı hatta sırt sırta ama birbirinden farklı karakterlere sahip canlı birer bünyedir mahalleler.⁹³ Mahalle bir şehrin kasabanın hatta büyük bir köyün yerleşim parçalarına verilen ve içinde barındırmış olduğu hane birimlerinin çeşitli ihtiyaçlarını giderecek hizmet birimlerini de içeren mahalli alandır. Bu tanımlı sosyal yapıyı yansıtacak şekilde yaptığımızda mahallenin aslında yaşayan bir doku olduğunu görürüz. Mahalle aynı zamanda bir şehrin bir kasabanın veya bir köyün yerleşim parçasında yaşayanların sıkıntılarını ve sevinçlerini paylaştığı zorluklara karşı dayanışma gösterdiği bir sosyal güvenlik mekanizmasıdır. Osmanlı şehrinde; yönetim ve savunma binaları, dini ve kültürel yapıları, çarşı-pazar, evleri ve yolların hepsini içinde barındıran mahalleler, temel unsur olarak kabul görmüşlerdir.⁹⁴ Geleneksel Türk kent mimarisi coğrafi farklılıklara rağmen değişmeyen özelliklere sahip olmuştur. Bunlar; mahallelerin dar caddelerden ve ana sokak dışında çıkmaz sokaklardan oluşması, ev kapılarının birbirine bakması, mahalle içinde zengin ve fakirlerin bir arada yaşaması, çeşmesi, camisi, bakkalı ve çarşısının bulunmasıdır. Bu özellikler ister istemez mahalleyi komşuluk ilişkisi içinde toplumsal eğitim ve sosyal dayanışma merkezi haline getirmiştir.

⁹³ A.Rahmi Şeyhoğlu, "Bir Daüssıla Rüyası: Mahalle", *Berçeste*, Sayı:63, İstanbul 2007, s.12.

⁹⁴ Pamuk, Age., s.106.

Anadolu'nun hangi iline, kasabasına veya köyüne giderseniz gidin karşınıza dar caddelerin yer aldığı bir yapılaşma çıkacaktır. Bunun temel nedeni olarak güvenlik sorunlarının çözümü savı ileri sürülecektir. Bu özellik cumhuriyet döneminde kurulmuş bütün şehirlerimiz içinde geçerlidir. Memduh Gezgincinin "*Mimari Gelenekler*" isimli kitabının giriş kısmında anlattığı olay konuyu aydınlatması bakımından önemlidir. Gezgincinin, mimarlık eğitimi almak üzere köyünde ayrılırken dedesinin: "*Oğul evlerini yaparken komşularının haklarını düşün, evlerini birbirine yakın yap ki komşu hasta olduğunda farkına varılması kolay olsun. İnlitisini işitsin ki derdine derman olsun çorbasını soğutmadan yetiştirebilsin. Cenazesi var ise bunu camiye gitmeden öğrensün, gerekirse evini taziye açsın. Tecrübesiz gelin var ise komşu ninesi yetişsin ayıbını örtsün, kapısında edepsizlik eden olmasın ve mahalle birbirinden haberdar olsun.*"⁹⁵ Öğütleri mahalle ve mahallerde ki evlerin birbirine yakın yapılmasını temelinde sosyal ve psikolojik öğelerinde etkili olduğunu göstermektedir. Caddelerinin dar olmasının başka bir sebebi de mahalleye taşınmanın aslında bir tavsiyeye dayanan onaya tabi olmasında yatar. Bu gün bunu batı dünyasında ve Amerika da banliyö semtlerinde bazı komüniteler, komünite dediğimiz mahalle sekenesi yapıyor. Yeni yerleşmek isteyenlere ev satılırken önce bakıyorlar; bu kimdir, nasıl bir insandır diye, sonra ona göre evi satıyorlar.⁹⁶ Türk mahalle geleneğinde mahalleli kimliği çok önem arz etmekte bir kişinin evlenmesinden işe girmesine kadar belirleyici bir rol oynamaktadır. Mahalleler insanların, insanlarda mahallelerinin mizacını bürünürlerdi. Mahallenin her ferdinin umumi adı mahalle sakini idi. Çünkü mahallede herkes sakini olmalıydı. Taşkılık, terbiyesizlik ve saygısızlık dışlanmakla cezalandırılırdı.

"Mahalleye geldik" sözü haram ayların başlaması gibi yasakların ve kendine çeki düzen vermenin en sert ikazıydı.⁹⁷ Bir mahalle sakini demek, sanki aynı çatı altında yaşayan kalpler demekti ki hastalıkta, sağlıkta, bollukta, darlıkta, düğünde dernekte beraber olan ve bu beraberliğin gerektirdiği yardımı esirgemeyen akraba ve dostlardı sanki.⁹⁸ Kişinin kötü ahlaklı olması aslında mahallenin utancısıdır. Kişinin iyi, olması mahallelenin iyiliğinin göstergesidir. Herkesin bir lakabı vardı ve herkesin yedi sülalesi bilinirdi. Her mahallenin kadrolu delilisi, ayyaşı, kavgacısı, huysuzu ve buna mükabil

⁹⁵ Ömer Özgödek, "Töre ve Mahalle", *Erzurum Töresi*, Sayı:1, Erzurum 2006, s.17.

⁹⁶ İlber Ortaylı, *Son İmparatorluk Osmanlı*, Timaş Yay., İstanbul 2006, s.107.

⁹⁷ A.Rahmi Şeyhoğlu, "Bir Daüssıla Rüyası: Mahalle", *Berceste*, Sayı:63, İstanbul 2007, s.12.

⁹⁸ Samiha Ayverdi, *Hey Gidi Günler Hey*, Kubbealtı Neşriyatı, İstanbul 2002, s.219.

âlimi, fazılı ve okumuşu vardı. Mahalleler bu iki grup arasındaki nispete göre iyi mahalle, kötü mahalle sıfatını alırdı. Bizim çocukluk döneminde Çırçır mahallesinden belirli saatlerin dışında geçmek ve orada bulunmak herkesin yapabileceği bir iş değildi. Hemen mahalle halkından biri yanınıza gelir, sorular sorarak sizin mahallede bulunma nedeninizi öğrenirdi. İş için orda iseniz veya yolunuz ordan geçiyorsa sorun olmazdı. Bunun dışında ki durumlarda sizi zor bir sorgulama süreci beklerdi.⁹⁹ Kötü ve iyi mahallenin sayısı mahallenin kalitesi ve mahalle halkının ahlaki değerlere bakış acısını ve komşuluk ilişkisinin göstergesi kabul edilir, bundan dolayı mahalleye yeni taşınanın işlediği kusurlardan bu kişiyi tavsiye eden kişi sorumlu tutulurdu. Bu da ister istemez tavsiye sahibi olanı yeni komşuyu denetleme, ona mahalleyi tanıtmaya, hatalarını önleme ve varsa düzeltmeye iterdi.

Mahallenin çıkmaz sokaklardan oluşması, mahalle yaşantısının hane içi yaşantıya etkisini artırır. Çıkmaz sokaklarda evlerin birbirine yakın olması ev içinde yüksek sesle konuşmayı, eşlerin birbirlerine darpta bulunmasını önleyici bir etki oluşturmaktadır, yani kısaca aile kavgalarını engelleyen dolayısıyla da aile içi saygıyı da muhafaza etmede belirleyici bir unsur olmaktadır. Çıkmaz sokak mahalle güvenliği açısından da önemlidir; çünkü mahalleye gelen yabancıların tespit edilmesi ve bunlardan gelebilecek bir zararı önleyici yapıya sahiptir. Çıkmaz sokak aynı zamanda ticarete ve evlilikte önemli bir soruşturma yeri idi. Bir kişinin ahlakı bu sokakta ki komşulardan öğrenilir ve evlenilecek veya ortaklaşa iş yapılacak kişinin tanınması için ilk soruşturulacak çevre tabii ki bu çıkmaz sokak sakinleri olurdu. Evlerin kapılarının birbirlerine bakması geleneksel Türk yerleşim özelliklerinden biridir. Kapı komşusu olmak mahalle kültürü açısından önemli bir kavramdır. Bir kişinin kendi evine girerken sadece kendi kapısından geçmediğini karşısında ve yan tarafında kendi kültürel değerlerini paylaştığını bildiği bir ailenin var olduğunu bilerek ona göre davranmaya zorlamıştır. Sokaklar aslında şehrin kendisidir. İlk gördüğümüz bir şehirde arta kalan ilk şey önce sokaktır. Şehrin bir ucundan ötekine kadar, zaman zaman çıkmazlarda kördüğüm olsa bile; havayı, suyu, elektriği, yolları ve insanları teadüflerin çizgileriyle birbirine bağlayan sokaktır. Eski şehir dokusunda mahalle bir bünye, bir nevi organizma hayatıyeti taşıırken, sokakta adeta bir uzuv gibi görünürdü.¹⁰⁰

⁹⁹ Taner Özdemir, *Kaybolan Şehir Erzurum*, Fenomen Yayıncılık, Ankara 2006, ss.70-71.

¹⁰⁰ İsmail Bingöl, *Türkülerde Yaşayan Şehir: Erzurum*, Dergah Yay., İstanbul 1999, s.132.

1.2 MAHALLE KÜLTÜRÜNÜN UNSURLARI

1.2.1 Mahalle Mektebi

Mahalle mektepleri törenin uygulanması ve öğretilmesi açısından mahalle kültürünün oluşmasında eğitim kurumu olarak önem göstermektedir. Mektep bir çocuğun aile eğitiminin yansıtıldığı kurum olup, çocuğun okuldaki başarısı, ailenin mahallede ki itibarını belirlerdi. Mektep aynı zamanda mahalle çocuklarının kaynaştığı, diğer mahalle çocuklarını birbirlerini tanıdığı önemli sosyal bir kurum olmuştur.

1.2.2.Mahalle Kahvesi ve Çeşmesi

Mahalle kahvesi uzun kış gecelerinin vazgeçilmez mekânı ve toplumda derin yetkiler oluşturan olayların genç kuşaklara aktarıldığı meddahlık, âşıklık, ozanlık gibi kültürel değerlerin hayat bulduğu aynı zamanda kadınların kendi aralarında sağlamış oldukları terapinin erkekler için yapıldığı sıcak ve hareketli mekânlarıdır. Mahalle çeşmesi özellikle mahallenin genç kızlarının toplandığı, günlük haberlerin birbirlerine anlatıldığı aynı zamanda çöpçatanlığında yapıldığı yerlerdi. Gençler eşlerini bu çeşmenin başında severdi. Çeşmeler genç kızların dertleşme ve sıkıntılarını anlatma yeri idi.

1.2.3.Mahalle İmamı

Mahalle yaşantısında en önemli pay camilere ve imamlara düşmekteydi. Dinimize göre bir erkeğin camide cemaatle namaz kılması büyük sevap sayılmış, kişinin evine en yakın camiye devam etmesine önem verilmiş ve hatta bu camiye zorunlu haller dışında terk etmeyi mekruh kılmıştır. Vakit namazlarını mescitlerde eda eden mahalle halkı Cuma namazlarında ise ilin en büyük camisine giderdi. Camiler cemaatin birbirini tanıdığı ve birlik beraberlik duygusunun yaşandığı bir kurumdur. Sanıldığı aksine sadece bir ibadethane değil aynı zamanda sosyal yardımlaşma merkezi, mahalli adliyedir. İmam ise bir din adamı değil aynı zamanda mahalle kadısı, savcısı ve cemaat başkanıdır. İmam güvenilir kişi demektir. İmam yalnızca ibadetin nasıl yapılacağını iyi bilen ve namaz kıldırın kişi değil, aynı zamanda hukuku da çok iyi bilen kişidir. Mahalleliden çoğunun arkasında namaz kıldığı bu ağzı Kur'anlı adamın ricası ile, meseleler karakollara, oradan da adliye karakollarına düşmeden temizlenir

giderdi.¹⁰¹ Bundan dolayı sözü önemlidir ve şahitliğine değer verilir. Bir kişinin şahitliği, ahlaki değerlendirilmesi cami cemaatine yani mahalle sakinlerince yapılır. Cemaati terk edenin sözüne şüpheyle bakılır ve şahsına karşı bir itimatsızlık beslenirdi. İmamlar mahalle halkının tercihleri de göz önünde tutularak, kadının önerisi ve padişahın fermanıyla atanmaktaydı. İmamlar dini görevlerinin yanında doğum, ölüm, evlenme, boşanma, ikametgâh değiştirme gibi nüfus işlemlerini takip edip, medeni hal kayıt ve sicilleri tutmuşlardır. Cenaze defin izinlerini vermişlerdir. İmamlar, aynı zamanda halkın küçük anlaşmazlıklarını çözme görevini de yüklenerek bir nevi sulh hukuk mahkemesinin görevini ifa etmişlerdir.

1.2.4.Mahalle Yaşlıları ve Kadınlar

Mahallenin yaşlıları, uluları nasihatte bulunan, yapılması gerekenleri belirleyen, herkesin sevip saydığı değer verdiği kişilerdi. Onlar mahallenin gayr-i resmi yöneticileriydi aynı zamanda. Mahalle sakinlerini en iyi tanıyanlarda onlardı. Mahalle sorunları tespit eden, bu sorunlara çözüm bulan kısaca mahallenin harcını oluşturan birer birleştiricilerdir. Belki de bugün yaşamış olduğumuz en önemli eksiklik mahallelerimizde böyle birleştirici özelliğe sahip yaşlılarımızın olmayışıdır.¹⁰² Mahallenin kadınlarını aslında mahallenin istihbarat teşkilatı ve sosyal güveni olarak kabul edebiliriz. Kadınlar günlük yaşamın gerektirdiği işlerde birbirlerinin yardımına koşup sorunları öğrenerek bunu mahalleye etki edecek şekilde büyümesini önleyip, gerektiğinde mahallenin erkeklerini de haberdar ederlerdi. Sosyal yapı içinde kendini tam olarak ifade edemeyen hanımları eğitip birbirlerine terapi ederlerdi. Mahallenin gençleri, mahallenin güvenlik kuvvetini teşkil edip asayişin berkemal olmasını sağlayan ve birbirlerini kötülüklerden alı koyan ve genellikle mahalle mektebinde arkadaş olup savaşa hatta ölüme bile birlikte giden delikanlılardı. Bu gençlerin varlığı mahallenin haşarı, yaramaz ve hatta serserilerini ıslah eden kuvveti teşkil etmekte, mahallenin düzenine karşı olan her türlü tehlikeyi de men etmektedir. Erzurum da bu delikanlılara verilen isim “Dadaş” tır. Dadaş büyük ağabey, delikanlı, babayiğittir.

---

¹⁰¹ Ayverdi, Age., s.218.

¹⁰² Ayverdi, Age., s.219.

İKİNCİ BÖLÜM

ORTAÇAĞDA ERZURUM MAHALLELERİNDEKİ TARİHİ ESERLER

2.1.CAMİ-İ KEBİR MAHALLESİ

Şehirleri geliştirici fonksiyonlar iktisat, kültürel hizmet, kamu binaları ve tarımdır.¹⁰³ Şehirlerin fiziksel yapısı, sosyal yapısıyla bağlantılı olarak şehrin ticaret ve askeri fonksiyonunu da tayin etmektedir.¹⁰⁴ Bunun içindir ki fiziksel bir tanım içermeyen bir şehir tarihinin yazılması mümkün olmayacaktır. Şehrin genel görünümü içerisinde göze çarpan eserler arasında yönetim birimlerine ait yapılar ki; kale, saray ve mahkeme binası, idari ve sosyal açıdan günlük hayatın meydana geldiği yapılar olarak karşımıza çıkmaktadır.¹⁰⁵ Kalesi, mescidi, tepsi minaresiyle Cami-i Kebir mahallesi bu göze çarpan şehrin sur içi mahallelerinden biridir. Mahalle de kale ve kaleye bağlı birimlerin yer alması, mahalleye askeri ve ümera zümrelerinin yerleşmesine neden olmuştur. Bu durum Osmanlı Devleti döneminde de aynen devam etmiştir. Şehrin en büyük mahallelerinden biri olan Cami-i Kebir Mahallesi ismini 1179 yılında yapılan Ulu Camii den alır. Kale ve etrafına yapılan yapılarla birlikte şekillenmeye başlayan mahallenin tarihi, şehrin tarihi kadar eskidir. XVII. yüzyıldan itibaren kaynaklarda Cami-i Kebir adıyla geçen mahalle de en önemli yapı ise V.yüzyılda yapımına başlanan Kale'dir.

¹⁰³ Hayati Doğanay, *Erzurum'un Şehrsel Fonksiyonları ve Başlıca Planlama Sorunları*, (Yayımlanmamış Doçentlik Tezi), Erzurum 1983, s.45.

¹⁰⁴ Pamuk, Age., s.64.

¹⁰⁵ Pamuk, Age., s.64.

Fotoğraf 2.1. Cami-i Kebir Mahallesinden Bir Görünüm

2.1.1.Erzurum Kalesi

Şehirlerin ilk nüvesini teşkil eden kaleler, dört tarafı çevreleyen mahfuz duvarlarıyla şehirlerin gelişip büyümesinde vazgeçilmez unsurdu.¹⁰⁶ Eski kentler önceleri kaleler inşa edilerek, yani kaleler merkeze alınarak kurulurdu. İşte kale merkeze alınarak kurulan şehirlerden biri de Erzurum'dur. Bu şehre hâkim ve sahip olan milletlerin Erzurum kalesinde payları vardır. Erzurum Kalesi birinci derecede ehemmiyetli yolların düğüm noktasında bulunması ve mevkiinin müdafaaya elverişli olması sayesinde, tarihinin devamı boyunca bazen askerî, bazen de ticarî ehemmiyeti ön planda gelmek üzere büyük bir rol oynamıştır. Erzurum Kalesi, Kafkasya ve İran'dan gelen büyük yolların Anadolu'ya açılan yegâne giriş kapısını teşkil etmekte olduğundan, ilk ve ortaçağlarda şarktan Anadolu'ya girmek teşebbüsünde bulunan istila ordularına karşı Anadolu müdafaasının mukadderatını tayin eden başlıca kale olmaktan, büyük bir önem kazanmış ve Roma-İran, daha sonra Bizans, Selçuklu İmparatorluklarının rekabeti burada karşılaşmıştır.¹⁰⁷ Erzurum Kalesi 415–422 yılları arasında Bizans devletinin komutanlarından Anatolious tarafından yaptırılmıştır.¹⁰⁸

¹⁰⁶ Feridun M.Emecen, *XVI.Asırda Manisa Kazası*, Ankara 1989, s.43.

¹⁰⁷ Solmaz, *Ortaçağda Erzurum-Kars Kaleleri*, s.11; Alpaslan Ceylan, "Erzurum Kalesi 1", Erişim tarihi: 12 Şubat 2008, www.beyazdoğu.com

¹⁰⁸ Pamuk, Age., s.64.

İslamiyet’le Hz. Osman döneminde tanışan Erzurum ve kalesine Sasaniler, Emeviler, Saltuklular, Anadolu Selçukluları ve Osmanlılar hâkim olmuşlardır. Erzurum askeri bir şehir olarak kurulmuş ve zaman zaman müdafaasının kuvvetini artırmak için şehrin etrafı ve içi kuleler, yüksek duvarlarla kat kat tahkim edilmiştir. Doğu Roma (Bizans) İmparatorluğu, İran’a karşı iki büyük şehrin müdafaasında çok titiz davranmış, çok ehemmiyet vermiştir. Bu şehirlerin birisi Diyarbakır, diğeri Erzurum’dur. Böylece iki hükümet arasında hudut olan Erzurum şehri etrafında kanlı savaşlar olmuştur.

Fotoğraf 2.2. Erzurum Kalesinden Bir Görünüm

Kale iç ve dış kale olmak üzere iki bölümden oluşmaktaydı. Bugün İç kale¹⁰⁹ ayakta olmasına karşın dış kale¹¹⁰ ayakta kalamamış ve yıkılmıştır. Kale dört köşelidir. İç kale de¹¹¹ evvelce bulunan ambar ve kışla duvarları Ruslar tarafından yıkılmıştır. İç kalede bu gün sekiz adet burç bulunmaktadır. Evliya Çelebi’nin Seyahatnamesinde burçların sayısının yüz on olduğunu söylemesi tahribatların ne kadar fazla olduğunu göstermektedir. Kalenin kapısı eyvan şeklinde olup siyah kesme taş kullanılmıştır. Kale inşa edildikten sonra belirli dönemlerde tamirat görmüş ve ihtiyaç duyuldukça bazı

¹⁰⁹ “Osmanlı şehirlerinde devlete ait resmi kayıtların, vergi olarak toplanan paraların ve tüccarın kıymetli mallarının saklandığı kısım kalenin iç kısmıdır”, Bilgehan Pamuk, *XVII. Yüzyılda Bir Serhad Şehri*, s.67.

¹¹⁰ “Şehrin etrafını çeviren surun bütünüyle iç kale arasında kalan alan ise dış kaledir”, Bilgehan Pamuk, *XVII. Yüzyılda Bir Serhad Şehri*, s.73.

¹¹¹ Konyalı, “İç Kale, Doğudan Batıya Doğru Müstatil Şeklindedir”, *Abideleri ve Kitabeleriyle Erzurum Tarihi*, s.93.

eklemeler yapılarak günümüze kadar gelmiştir. Kale üç surla tahkim edilmiş ve iç kale, dış ve orta surların ortasında, bir tepe üzerindedir. Orta sur dış surdan daha alçak olarak inşa edilmiştir. Dış ve orta surların önünde icabında kaldırılan tahta köprüler vardı. Müdafaa hendeği ancak bu köprülerle aşılabilirdi.¹¹² Bu hendekler zaman içerisinde dolduğu için beden aralarına evler yapılmıştır. Şehri çevreleyen dış kale surları, iç kale surlarına güney tarafından bağlı doğu surları ise Çifte Minareli Medresenin biraz güneyinden ilerleyerek batı istikametinde bugün Dadaş sinemasının bulunduğu Erzincan Kapıya ulaştıktan sonra, aşağıya doğru kuzeydoğu istikametinde ilerleyerek batı surlarını meydana getirdikten sonra bu istikametten doğuya doğru, Gürcü kapısı/ Ali Ağa Camii önünden geçerek iç kalenin doğusundaki derenin kenarını takiben kuzeye uzanan sur duvarları ile birleşmektedir. Böylelikle şehir dört bir taraftan çevrelenmekteydi.¹¹³

Şehir XIX.yüzyıl ortalarına kadar iki kat surlarla çevriliydi. 1828-1829 Rus işgali sırasında surların bir kısmı yıkılarak Kara köse mahallesinde küçük bir sur oluşturulmuştur. Kalenin iki kat demirle kaplı dört kapısı vardı.

- 1) Tebriz Kapısı,
- 2) Gürcü Kapı,
- 3) Erzincan Kapı,
- 4) Yeni Kapı¹¹⁴

Tarihi süreç içerisinde gerek siyasi gerekse ticari amaçlarla Erzurum'a gelenlerin ilk dikkatini yine Erzurum kalesi çekmiştir.

*“Bir ova üzerine kurulu ve kuleleri bulunan sağlam, taştan duvarla çevrili olan şehir çok büyük ve kalesi olmakla beraber çok kalabalık değildir. Kale içerisinde güzelde bir kilise vardır.”*¹¹⁵

*“Erzurum kalesi, bir yükseltinin üstünde ve çift surla çevrilidir. Kötü bir hendeği ve birbirine yakın, kare biçimli burçları vardır.”*¹¹⁶

¹¹² Nazmi Sevgen, *Anadolu Kaleleri*, Ankara 1959, ss.118–119.

¹¹³ Pamuk, Age., s.73

¹¹⁴ Konyalı, *Abideleri ve Kitabeleriyle Erzurum Tarihi*, s.92.

¹¹⁵ Ruy Gozales de Clavijo, *Timur'un Hayatı: Kadiz'den Semerkant'a Seyahat*, (Çev. Zeynep Ertan), İstanbul 2008, s.144.

¹¹⁶ Jean Baptiste Tavernier, *Tavernier Seyahatnamesi*, (Çev. Teoman Tunçdoğan), Kitap Yay., İstanbul 2006, s.60.

“Bayır üzerinde kare şeklinde, kefeki taşından yapılmış çepeçevre iki katlı hisardır.”¹¹⁷

“Erzurum kalesi sağlam bir kale ve göklere baş kaldırmış bir metin hisar olup, top ile yıkılması mümkün değildir.”¹¹⁸

“Erzurum’un surları çift duvarlı, dörtgen ya da beşgen kulelerle savunuluyor; ama hendekler ne derin, ne de bakımlı.”¹¹⁹

Erzurum kalesi XIX. yüzyılın ikinci yarısından itibaren savunma özelliğini kaybedince yeni arayışlara başvurulmuş ve 1867–1874 yılları arasında doğudan gelecek Rus saldırılara karşı tabyalar yapılmıştır. XIX. yüzyılın sonunda ise kale tamamen özelliğini yitirmiş ve savunma görevini şehri güney ve doğudan çevreleyen yakın tepelerdeki tabya ve istihkâmlara devretmiştir. İç kaleyi çevreleyen ikinci surun taşları da sökülerek tabyaların yapımında kullanılmıştır.¹²⁰ Bazı evlerin yapımında da kaleyi çevreleyen surların taşlarından yararlanılmıştır. Surların yıkılmasıyla birlikte ortaya çıkan arazi de ise 1880 yılında itibaren dükkânlar yapılmış ve kiraya verilmiştir.¹²¹ Zamanla şehrin içinde kalan surlara ait araziler belediye ile askeri makamlar arasında sorun olmuş ve belediyenin uzun yıllar verdiği mücadele sonunda arsalar askeriden alınarak belediyeye devredilmiştir.¹²² Kale içerisinde Osmanlıdan kalma altı tane bitkisel motiflerle süslenmiş top bulunmaktadır.¹²³ Kale etrafında yer alan payanda duvarları ise II. Abdülhamit tarafından yaptırılmış ve kale güçlendirilmiştir.¹²⁴ Bugün Erzurum kalesi, modası geçmiş antik eşyaların sergilendiği meydanda şehre bakarken, başından geçenleri düşünüyor halde. Sanki ayası yere basmış bir elin şahadet parmağı misali; Tepsi Minare’si gökten uçan kuşlara, ben buradayım, der gibi... Kim bilir? Sessiz bir dille karşı caddedeki Çifte Minare ile ne sohbetler yapıyordur...¹²⁵

¹¹⁷ Evliya Çelebi, *Seyahatnamesinden Seçmeler: 1000 Temel Eser*, (Haz. Atsız), Eğitim Basımevi, İstanbul 1971, ss.254–255.

¹¹⁸ Naima Mustafa Efendi, *Naima Tarihi II*, (Çev. Zuhuri Danışman), Zuhuri Danışman Yay., İstanbul 1968, s.999.

¹¹⁹ Joseph de Tournefort, *Tournefort Seyahatnamesi*, (Çev. Teoman Tunçdoğan), Kitap Yay., İstanbul 2005, s.129.

¹²⁰ Abdurrehim Şerif Beygü, *Erzurum Tarihi, Anıtları, Kitabeleri*, Bozkurt Basımevi, İstanbul 1936, s.26.

¹²¹ Küçükuşurlu, Age., s.131.

¹²² Küçükuşurlu, Age., ss.133-145

¹²³ “Kale içerisinde yer alan bal-yemez top imalathanesi ise IV. Murat döneminde yapılmıştır”, Osman Turan, *Doğu Anadolu Türk Devletleri Tarihi*, s.37.

¹²⁴ “Kale Bizans imparatoru Teofil tarafından muhasara edilince dönemin Abbasi halifesi El Mu’tesin tarafından da tahkim ettirilmiştir”, El Belazuri, *Fütuhu’l Buldan*, (Çev. Mustafa Sayda), Kültür Bakanlığı Yay., Ankara 1998, s.202.

¹²⁵ Solmaz, *Ortaçağda Erzurum-Kars Kaleleri*, s.31.

Fotoğraf 2.3. Erzurum Kalesinden Bir Görünüm

2.1.2. Tepsi Minare

Mahallenin fiziki yapısının değişmesinde bir diğer önemli yapı İç kalenin batı duvarının kuzey köşesinde yer alan Tepsi Minaredir. İç Kale'nin güneydoğu köşesinde sur duvarına bitişik olarak yükselen yapının kesin inşa tarihi bilinmemekle birlikte, XII.yüzyıl ortalarında Saltuklulardan “Şemsü'l Müluk ve'l-ümem” unvanlı “İnanç Yabgu Alp Tugrul Beg Ebü'l Muzaffer Gazi Bin Ebü'l Kasım” tarafından yaptırıldığı kabul edilmektedir.¹²⁶ İç kale'de İzzettin Saltuk tarafından yaptırılan kale mescidine minare olarak inşa edilen Tepsi Minareye önceleri kuzeye doğru iki kemerli kapı açılmaktaydı. Kalenin içine sonradan silah ve mühimmat deposu yapılırken kulenin doğu tarafı kısmen ve kapısı tamamen depo içinde kalmıştır. Kulenin küpü muntazam kesme taşla yapılmıştır. Ak, gri ve kırmızı renkli taşlarla kulenin yuvarlaklaşan kısmına altı bilezik konmuş, üst kısmı kırmızı tuğla ile yapılmıştır. Saat yerleştirilen kısmın üstü ahşaptır. Kulenin uzunluğu yirmi bir metre civarındadır. Saat yerleştirilen bilezikten 1,5 m kadar aşağıda kitabe bileziği görülür. Kitabe, devrinin muazzam güzel bir kufi hattı ile beyaz taşın zemin üzerine kırmızı ile kazılmıştır. Kitabe üzerinde ise günümüz Türkçesiyle “*İkbal, dinin ışığı, islamın kutbu, devletin yardımcısı milletin zahiri, meliklerin arkası ve emirlerin güneşi Ebu'l Kasım oğlu Eb'ül Muzaffer Gazi İnanç*

¹²⁶ Som, Age., s.52; Beygu, Age., s.97; Hamza Gündoğdu, Ahmet Ali Bayhan, Muhammet Arslan, *Sanat Tarihi Açısından Erzurum*, Atatürk Üniversitesi, Güzel Sanatlar Enstitüsü Yay., Erzurum 2010, s.177.

*Beygu Alp Tuğrul Bey içindir.*¹²⁷ yazılıdır. Bu kitabe Saltuklu tarihi hakkında bizlere bilgi veren iki belgeden biridir.¹²⁸ Belgelerden diğeri ise Micingert¹²⁹ kalesine ait kitabedir. Kulenin asıl kapısı ise kuleye girilen kapıdan aşağıdadır. Önüne yapılan deponun içinde kalmıştır.¹³⁰ Yapı bir dönemde gözetleme kulesi olarak kullanılmıştır. Şerefenin altına kadar yıkıldıktan sonra, Tepsi Minare adını alan kuleye XIX.yüzyılın ilk yarısında saat konulmuş ve barok bir galeri eklenmiş, bu arada kitabenin bir kısmı yok olmuştur.¹³¹ Kule de yer alan saat hakkında XIX. yüzyılda şehre gelen Robert Curzon şu notu düşer: “*Kuledeki saat, Ruslar onu götürmeden önce yıllardır bozuktu; ancak muhteşem bir saatti. Kürtlerin, Ermenilerin ve dağlardan gelen yabancıların hepsi ona, büyük olay olarak, şaşkınlık ve hayranlıkla bakıyordu. Gösterdiği zaman itirazsız doğruydu. Kadranı, yelkovanı, akrebiyle bu eski saati sıradan insanların aklı almıyor ve insanlar onu bir çeşit sihir olarak değerlendiriyordu. Çobanların ve soyguncuların hiçbir yerde görmedikleri bu saat, Erzurum’un değerini artırıyordu.*”¹³² Rusların saati götürmesinden sonra kuleye konulan saat ise Osman Bey’in belediye başkanlığı döneminde Avrupa’dan yüklü bir bedel ödenerek alınmıştır. Hatta saatin konulacağı yerin keşfi için gerekli olan para yetmeyince Şura’yı devletten yardım istenmiştir.¹³³ 1882 yılında saatin kuleye konulmasından sonra Tepsi minareye saat kulesi denmeye başlanmıştır.¹³⁴ Mahalle de ilk dönem yapıların askeri-siyasi ve dini amaçlara yönelik olduğu görülmektedir. Şehrin savunulabilmesi için yapılan kale, şehre gelenlerin veya şehri ele geçirmek isteyenlerin gözetlenmesi amacıyla Tepsi Minare ve kaledekilerin ibadetlerini yerine getirmeleri için yapılan kale mescidi.

¹²⁷ Sümer, Age., s.23.

¹²⁸ Solmaz, *Ortaçağda Erzurum-Kars Kaleleri*, s.4.

¹²⁹ “Kale, eski Osmanlı-Rus hududu üzerinde aynı isimli köyde bulunmaktadır. Erzurum’un doğusunda yüksek, inişli, yokuşlu, dereler dağlar arasında tarihi bir köydeki bu kale pek meşhur olup, “Aşağı Pasin” diye bilinen coğrafyada yekpare bir kaya kütlesi üzerine kurulmuştur. Köy yerleşim birimi olarak günümüzde Kars’ın Sarıkamış ilçesine bağlıdır.” Solmaz, Age., s.55.

¹³⁰ “Kuleye saatin ne vakit konulduğu kesin olarak bilinmiyorsa da Riter’in seyahatnamesinden öğrenildiğine göre H.1259, M.1843 yılından evvel kulede bir çalar saat varmış”, İbrahim Hakkı Konyalı, *Abideleri ve Kitabeleriyle Erzurum Tarihi*, s.143.

¹³¹ Oktay Aslanapa, *Anadolu’da İlk Türk Mimarisi*, Ankara 1991, s.21.

¹³² Hancı, Age., s.155.

¹³³ Küçüküçürlü, Age., s.51.

¹³⁴ “XIX. yüzyılda Kırım savaşı sırasında İngiltere kraliçesi Victoria tarafından orijinal bir saat hediye edilince yapı tamamen saat kulesine dönmüştür”, Hancı, Age., s.119.

Fotoğraf 2.4. Tepsi Minare ve Kale Mescidinden Bir Görünüm

Fotoğraf 2.5. Tepsi Minare ve Kale Mescidinden Bir Görünüm

2.1.3.Kale Mescidi

Kale içerisinde yer alan mescit kalenin güneybatısında yer alan Tepsi Minareye dayanılarak 1125-1150 yılları arasında yapıldığı kabul edilmektedir.¹³⁵ XVII.yüzyılda şehre gelen Evliya Çelebi mescidin cemaatinin olmadığı belirtmektedir.¹³⁶ İç kalenin dâhilinde yer alan mescitte, kale kapıları kapandığı zaman yalnızca buradaki muhafızlar ve kale dizdarları ibadetlerini yaparlardı. Kale mescidi kareye yakın bir dikdörtgen alan üzerine oturtulmuş ve taşıyıcıların düzenleyişi ile mihraba dik üç sahından teşekkül etmiştir.¹³⁷ Mescidin kümbeti on altı yüzlüdür. Düzgün kesme taşlarla inşa edilen mescidin kubbeli bölümü dıştan yüksek kasnaklı ve külahlı bir örtüyle kaplanmıştır. Kapısı ise tamamen taştan yapılmış olup iç meydandan girilen yüz beş santim genişliğinde ve iki metre yüksekliğindedir. Girişte çapraz tonoz, mihrap önünde ise mukarnaslı kasnaklara oturan kubbe ile örtülüdür. İki örtünün doğu ve batısı beşik tonozlarla genişletilmiştir. Kubbe kenarlarında dört pencere mevcuttur. Kale içinde ki meydana açılan bir kapıdan içeriye girilmektedir.¹³⁸ Mescidin kitabesi yoktur.¹³⁹

2.1.4.Ulu Camii

Şehirlerin fiziki yapısı içerisinde cami ve mescitler ehemmiyetli bir mevkiye sahipti.¹⁴⁰ Cami ve mescitler, diğer Osmanlı şehirlerinde olduğu gibi Erzurum'da da fiziki yapının ayrılmaz parçasıydı. Mahalle de fiziki yapının değişmesinde önemli bir yere sahip olan yapı ise Ulu Camiidir. Saltuklular döneminde yapımına başlanan cami yine aynı devlet zamanında 1179 (H.575) yılında bitirilmiştir. Ulu Camiinin İzzeddin Saltuk'un oğlu Melik Muhammed tarafından yaptırıldığı bilinmektedir.¹⁴¹ Ulu Camii, planı bakımından Anadolu'nun en değerli camilerinden olduğundan önemi büyüktür.¹⁴² Cami, 1639, 1826, 1859, 1860¹⁴³, 1964-1965 ve son olarak da 2006 yılları arasında olmak üzere altı defa tamirat görmüştür. 1965 yılında tamiratta orijinalliği

¹³⁵ Beygü, ss.38-39.

¹³⁶ Gündoğdu, Bayhan, Arslan, *Sanat Tarihi Açısından Erzurum*, Atatürk Üniversitesi, Güzel Sanatlar Enstitüsü Yay., Erzurum 2010, s.175.

¹³⁷ Gündoğdu, Bayhan, Arslan, *Sanat Tarihi Açısından Erzurum*, Atatürk Üniversitesi, Güzel Sanatlar Enstitüsü Yay., Erzurum 2010, s.175.

¹³⁸ Ruçhan Arık, "Erzurum'da İki Cami", *Vakıflar Dergisi*, Sayı:VIII, Ankara 1969, s.149.

¹³⁹ Oktay Aslanapa, *Türk Sanatı*, Remzi Kitapevi, İstanbul 1999, s.109.

¹⁴⁰ Pamuk, Age., s.86.

¹⁴¹ Sümer, Age., s.43.

¹⁴² Zeki Başar, *Tarih Boyunca Çeşitli Hizmetleriyle Camilerimiz*, Atatürk Üniversitesi Yay., Ankara 1977, s.141.

¹⁴³ "Bu döneme ait kitabesi doğu kapı üzerindedir." Haluk Karamağaralı, "Erzurum Ulu Camii", *Atatürk Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi Dergisi*, Cilt:III, Ankara 1981, s.71.

kaybolmuştur.¹⁴⁴ Ulu Camii, Erzurum'da cemaat sayısı bakımından en büyük camisidir.¹⁴⁵ Cami, iç içe ve girift mimarinin tipik bir örneğidir.¹⁴⁶ Cami, dıştan oldukça yüksek, düz ve sade beden duvarlarına sahiptir. En sade ve dışa kapalı olan kısmı, batı cephesidir.¹⁴⁷

Evliya Çelebi Ulu Camii'yi şöyle anlatmaktadır: “Evvela cümleden kadim Ulucami': Tebriz kapusunun iç yüzünde tar(z)-ı kadim, toprak örtülü bir minareli Akçakoyunlu padişahları binasıdır. Tulen ve arzen ikişer yüz adım cami'-i kesirdir. Minberi ve mihrabı tarz-ı kadimdir. İçinde ale't-tertib dizilmiş iki yüz aded çam direkler üzere yine çam kirişlerdir. Kargir kubbe değildir. Cami'in bir tarafında Revan zahiresiçün mahfuz beksematı var. Ve bu cami'in canib-i şarkisine muttasıl divar divara Cami'-i Eski Medrese (ve Çifte Minare derler) Ba'zıları Akçakoyunlu padişahları binasıdır, derler, ba'zılar Sultan Uzun Hasan Şah binasıdır, diler.”¹⁴⁸

Sonradan caminin bu yapısı değiştirilmiştir. Caminin doğuda iki, kuzeyinde ise üç kapısı vardır, değişik zamanlarda yapıldıkları için mimari özellikleri birbirine benzememektedir. İlk yapılan ve günümüze kadar gelen yalnız mihrap ile mihrabın bulunduğu bir kısım duvardır.¹⁴⁹ Caminin minaresi, yapının kuzey batı köşesinde bulunmaktadır. Minare alt kısmı moloz taş, üst kısmı kesme taş kaplı yüksek bir kaide üzerine oturturulmuştur.¹⁵⁰ Cami içerisinde toplam yirmi altı adette pencere vardır. Ulu Camii de ramazan-ı şerif'in son cum'asında bütün memleket halkı burada içtima' ederek eda-i salat (namaz kırlarlar) ederlerdi.¹⁵¹ Cami, IV. Murat'ın (1612–1640) Revan (Erivan) seferini yaptığı sırada erzak ambarı, I.Dünya savaşında ise hastane olarak kullanılmıştır.¹⁵² Cami, aynı zamanda XVII. yüzyıldan Osmanlı devletini yıkılmasında kadar da silah deposudur.¹⁵³ Cami bu gün dahi şehrin en önemli

¹⁴⁴ Haluk Karamağaralı, “Erzurum Ulu Camii”, *Atatürk Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi Dergisi*, Cilt:III, Ankara 1981, s.150.

¹⁴⁵ Başar, Age., s.129.

¹⁴⁶ Kürkçüoğlu, Age., s.169.

¹⁴⁷ Haluk Karamağaralı, “Erzurum Ulu Camii”, *Atatürk Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi Dergisi*, Cilt:III, Ankara 1981, s.71; Gündoğdu, Bayhan, Arslan, *Sanat Tarihi Açısından Erzurum*, Atatürk Üniversitesi, Güzel Sanatlar Enstitüsü Yay., Erzurum 2010, ss.161-164.

¹⁴⁸ *Evliya Çelebi Seyahatnamesi*, (Haz. Kurşun, Zekeriya, Kahraman, Seyit, Dağlı, Yücel), İstanbul 1999, ss.106-107.

¹⁴⁹ Başar, Age., s.132.

¹⁵⁰ Haluk Karamağaralı, “Erzurum Ulu Camii”, *Atatürk Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi Dergisi*, Cilt:III, Ankara 1981, s.75.

¹⁵¹ Nusret, Age., s.49.

¹⁵² Başar, Age., s.133.

¹⁵³ Konyalı, Age., s.323.

ibadethanelerinden biridir. Özellikle Cuma ve bayram namazlarında tercih edilen yer Ulu Camiidir. Bu gün sadece caminin güney tarafı evlerle çevrilidir.

Fotoğraf 2.6. Ulu Camii ve Şehirden Bir Görünüm

Fotoğraf 2.7. Ulu Camiiden Bir Görünüm

2.1.5.Ebu İshak Kazeruni Türbesi

Mahallenin fiziki yapısının değişmesinde dinsel sebeplere bağlı olarak karşımıza çıkan mimari eser ise ikinci surun tarassut kulesinde yer alan Ebu İshak Kazeruniye ait olan türbedir. Bu türbe Kazeruni'nin asıl türbesi olmayıp makam türbesi olarak kabul edilmektedir. Kazeruni'nin asıl türbesi ise İran'da Kazeruni şehrinde dir.¹⁵⁴ Türbe beşgen bir plana sahiptir. Türbenin giriş kapısı, batı cepheden verilmiştir.¹⁵⁵ “*Kerametler kılavuzu, makamlar ayinesi, tarikat sırlarının hazinedarı, hakikat nurları nazırı*” diye tarif eder Evliya Çelebi, Şeyh İshak Kazeruniyi. Asıl isimleri İbrahim'dir. Künyeleri Ebu İshaktır. İran'ın Kazeruni şehrinde doğmuştur. İslam ile şerefleince, Ebu İshak'ın annesi hamile kalmış üç yüz elli iki ramazanında dünyaya ayak basmıştır. Günden güne safiye mesleğinde yükselerek kutuplar kutbu olmuştur.¹⁵⁶ Menazirü'l Avaliminde ise, meşhur Ebu İshak Kazeruni değildir. Ebu İshak, birçok kişiyi Müslüman yapmış H.426 (M.1035) yılında yetmiş iki yaşında ölmüştür. Girişte sağdaki seddin üstünde bir büyük, aşağıda üç küçük sandukalı mezar vardır.¹⁵⁷ Türbede ki mezarlardan biri Osmanlı Paşalarından Mürteza Paşa'ya diğeri ise Dişlenk Hüseyin Paşa'nın ait mezarlarıdır.¹⁵⁸ Ebu İshak Kazeruni'nin mezarı I.Süleyman tarafından da ziyaret edilmiş kutsi bir mekândır.¹⁵⁹ Ebu İshak türbesinde 2007 yılında Vakıflar Genel Müdürlüğü tarafında restore çalışması yapılarak türbe gün yüzüne çıkarılmıştır.

¹⁵⁴ Konyalı, Age., ss.393-400; Gündoğdu, Bayhan, Arslan, *Sanat Tarihi Açısından Erzurum*, Atatürk Üniversitesi, Güzel Sanatlar Enstitüsü Yay.,Erzurum 2010, s.190.

¹⁵⁵ Hamza Gündoğdu, Ahmet Ali Bayhan, Muhammet Arslan, *Sanat Tarihi Açısından Erzurum*, Atatürk Üniversitesi, Güzel Sanatlar Enstitüsü Yay., Erzurum 2010, s.190.

¹⁵⁶ Abdurrahim Şerif Beygu, *Erzurum Tarihi, Anıtları, Kitabeleri*, İstanbul 1936, s.123; Konyalı, *Abideleri ve Kitabeleriyle Erzurum Tarihi*, s.393.

¹⁵⁷ Seyitoğlu, Age., s.79.

¹⁵⁸ “Mürteza Paşa Enderundan yetişmiş bir paşadır. Vezaret rütbesiyle Budin ve Özü ile Diyarbakır valiliklerinde bulunmuştur. Revan muhafızlığına tayin edildiğinde Revan'ı İranlılara karşı müdafaa ederken yaralanmış ve daha sonra da ölmüştür”, Muzaffer Taşyürek, *Erzurum Türbeleri ve Ziyaret Yerleri*, s.31.

¹⁵⁹ Osman Turan, *Türk Cihan Hakimiyeti Mefkuresi Tarihi II*, Boğaziçi Yay., İstanbul 1997, s.104.

2.1.6.Çifte Minareli Medrese

Mahallenin ve şehrin en önemli yapısı ise Çifte Minareli Medresedir. Şehrin sembolü haline gelmiş olan medresenin kim tarafından yaptırıldığı kesin olarak bilinmemektedir.¹⁶⁰ Anadolu da yapılmış iki katlı ve dört eyvanlı, açık avlulu medrese tipolojilerinin en büyüklerinden olup, cephesinde, taç kapının iki yanında yükselen çinili kaidelere ve gövdeye sahip iki minare ile de türünün içindeki Anadolu'daki en abidevi örneğidir.¹⁶¹ Hatuniye, Hande, Hundi Medresesi olarak kaynaklarda yer alan medresenin XIII. yüzyılda hüküm sürmüş İlhanlıların şehzadesi Keyhato'nun zevcesi Hüdavend Padişah hatun tarafından inşa ettirilmiş olması kuvvetle mümkündür. Medresenin bazı bölümlerinin yarım kalmasında Keyhato'nun zamansız olarak Erzurum'dan ayrılmış olması gösterilmektedir.¹⁶² 1828–29 Osmanlı Rus savaşının akabinde Erzurum'u alan Ruslar, birçok yıkımlara sebebiyet vermekten ve Çifte Minarelerdeki tarihi mezarı tahrip etmekten başka, o yerdeki türbenin kapısını söküp götürmüş ve kitabe ile kartalları Petersburg'a nakletmişlerdir.¹⁶³ Ruslar 1916 yılında ise geri çekilişleri sırasında, o zaman Çifte Minarelerde bulunan cephaneliği ateşleyip, kaçmaya başlar. O dönemdeki akıllı başındaki insanlar yetişip de ateşleme fitillerini söndürmeseydi Erzurum'un sembolü olan Çifte Minareler ve onun çevresindeki mahalleler yok olacaktı. 1942–1967 yılları arasında Erzurum Müzesi, günümüzde ise müze ve sergi salonu olarak kullanılan medrese IV. Murat döneminde ise tophane ve kışla olarak kullanılmıştır.¹⁶⁴ Çifte Minareli Medresenin doğu cephesinde ise Erzurum'un en eski ve anıtsal nitelikte olan çeşmesi yer alır. Çifte Minareli Medrese

¹⁶⁰ “Eserin yapım tarihi ve dönemiyle alakalı olarak ilk ortaya atılan tez eserin 1253 yılında yaptırılmasıdır. Farsça bir kitabenin kopyasında yola çıkılarak 1253 yılı kabul edilmiştir. Kitabe 1828-1829 Osmanlı-Rus harbinde sökülerek Ruslar tarafından Peterburg'a götürülmüştür. Bu kitabenin kopyası daha sonraları İngiliz konsolosluğu çevirmeni tarafından Prof.K.Koch'a verilmiştir. Bu kitabe daha sonra ilk defa Belin tarafından yayımlanmıştır. Yayımlanan belgeye göre Çifte Minareli Medrese 962 yılında Harezmi'den Erzurum'a gelen biri tarafından Sultan Melik Han zamanından yaptırılmıştır. O tarihlerde Erzurum'da medrese yapımının mümkün olmadığı anlaşılınca da medresenin yapım tarihi olarak 1253 yılı ortaya atılmıştır. Abideleri ve Kitabeleriyle Erzurum Tarihi kitabının müellifi İbrahim Hakkı Konyalı ise medresenin XIII.yüzyılın son çeyreği ile XIV.yüzyılın ilk on yıl içinde İlhanlı hükümdarı Geyhato'nun karısı Padişah Hatun tarafından yaptırılmış olduğunu söylemiştir. Bu görüş delillerle ortaya konulmadığı için itibar görmemiştir. Çifte Minareli Medresenin yapımı ile ilgili ortaya konulan bir diğer görüş ise eserin Anadolu Selçukluların güçlü devlet adamı Mu'ineddin Pervane tarafından, üvey kızı Hand(Hond, Hundi, Havend) Hatun adına 1277 yılında yaptırıldığı görüşüdür.” İbrahim Hakkı Konyalı, *Abideleri ve Kitabeleriyle Erzurum Tarihi*, s.352; Haluk Karamağaralı, “Erzurum Hatuniye Medresesinin Tarihi ve Banisi Hakkında Mülazahalar”, *Malazgirt Özel Sayısı*, Ankara 1971, Sayı: III, s.209; Osman Gürbüz, *Anadolu Selçukluları Döneminde Erzurum*, Ankara 2004, s.139.

¹⁶¹ Aptullah Kuran, *Anadolu Medreseleri*, Cilt:1, Ankara 1969, s.116; Gündoğdu, Bayhan, Arslan, *Sanat Tarihi Açısından Erzurum*, Atatürk Üniversitesi, Güzel Sanatlar Enstitüsü Yay., Erzurum 2010, s.209

¹⁶² Kürkçüoğlu, Age., s.175.

¹⁶³ Beygu, Age., s.214.

¹⁶⁴ *Gezi Rehberi*, s.34.

Çeşmesi inşa tarihi XIII.yüzyıl sonu XIV.yüzyıl başlarıdır.¹⁶⁵ Ortaçağda eğitim alanında ön plana çıkan mahallenin eğitim alanında ki şehirde öncü rolü yeniçağ ve yakınçağ dönemlerinde de devam etmiştir.¹⁶⁶

Çifte Minareli Medresenin yapılmasıyla alakalı olarak iki öykü anlatılır. Medreseyi kızı için yaptırmaya başlayan Anadolu Selçuklu hükümdarı I.Alâeddin Keykubat savaşta ölünce medreseyi yapan ustalar paraları alamayınca yapıyı yarım bırakırlar. Yapı ile anlatılan diğer öyküde ise eserin usta ile çırak arasında ki anlaşmazlıktan dolayı yarım kaldığıdır. Minareler yükseldikçe çırak, ustasında daha zanaatkâr olduğunu gösterir. Bu duruma alışmaya çalışan usta, çırağıyla yapıyı yapmaya devam eder. Bir gün çırak, ustasına seslenerek su ister. Bunu duyan usta; “*Usta idim oldum şakirt, al destiyi suya seğirt.*” Diyerek kendini minareden aşağıya atar. Ustasına karşı yaptığı hatayı anlayan çırak minareden atlayarak ölür. Ustalarının ölümüne üzülen işçilerde minarenin yapımını yarım bırakarak gitmişlerdir. Sağ ve sol minarelerde ki işlemler, duvar kenarları ve diğer detaylarda bu farklılık kendini göstermektedir. Ustanın yaptığı sol minarede sadelik varken, sağ minarede ki işlemlerdeki işçilik kendini göstermektedir.¹⁶⁷

¹⁶⁵ Hüseyin Yurttaş-Haldun Özkan, *Tarihi Erzurum Çeşmeleri ve Su Yolları*, Erzurum Belediyesi ESKİ Genel Müdürlüğü Kültür Serisi-1, Erzurum 2002, s.58.

¹⁶⁶ Cami-i Kebir Mahallesinde yakınçağ döneminde açılan en önemli eğitim kurumu Şair Nef'i İlköğretim okuludur. “Okul binası 1889 yılında Mekteb-i Rüştîye (Ortaokul), 1891’de Mekteb-i İdadi (Liseye hazırlık), 1913-1922 seneleri arasında Mekteb-i Sultani (Lise) olarak hizmet görmüş ve 1922’den sonra Erzurum Lisesine devredilmiştir. 1957’de ise Atatürk Üniversitesi bu binada tedrisata başlamıştır. 1960 yılında itibaren ise bina Şair Nef'i Ortaokul olarak hizmetine devam etmiştir. Bina bodrumla beraber üç katlıdır. Ana giriş kapısının dışında iki tane de yan giriş kapıları vardır. Bina dikdörtgene yakın bir plana sahiptir. Binanın içerisinde kayad değer bir süsleme yoktur. Dış cephelerde binanın köşelerinde tabandan tavana kadar dışa çıkık olarak yerleştirilmiş kesme taşlar ile cepheler hareketlendirilerek estetik bir görünüm kazandırılmıştır.” Selami Teymur, “Bir Yapının Serencamı: Şair Nef'i Ortaokulu Binası”, *İlk Ses 12 Mart*, Erzurum İktisadi Sosyal Araştırma ve Yardımlaşma Vakfı Yayın Bülteni, Sayı:4, Erzurum 2002, s.40.

¹⁶⁷ *Gezi Rehberi*, s.36.

Fotoğraf 2.8. Çifte Minareli Medreseden Bir Görünüm

Fotoğraf 2.9. Çifte Minareli Medreseden Bir Görünüm

Fotoğraf 2.10. Çifte Minareli Medreseden Bir Görünüm

2.1.7.Padişah Hatun Kümbeti

Çifte Minareli Medrese'nin güneyinde, ana eyvana dıştan bitişik olarak inşa edilmiştir. Kümbet, kare plan üzerine oturtulmuş ve gövdesi on iki kenarlıdır. Kümbet, iki katlı silindirik bir yapı şeklindedir. Konik şekilli örtüsünün eteğini bir kuşak halinde süsler çevrelemektedir. Bazı mimari özellikleri ve süslemeleri ile medrese yapıldıktan sonra inşa edildiği söylenebilir. Kümbet, İlhanlı Geyhatu Han'ın eşi Kirman melikesi Safvetüddünya ve'd-din Padişah hatun tarafından yaptırılmıştır.¹⁶⁸ Padişah Hatun Kümbeti, Kayseri'deki Döner Kümbet(1285), Erzurum'daki Karanlık Kümbet(1308), Bitlis'teki Güroymak Türbeleriyle(1290) benzer özellikler gösterdiğinden yapım tarihi XIII.yüzyılın son çeyreği olarak kabul edilebilir.¹⁶⁹ Kümbetin giriş kapısı, halen izleri görülebilen dikdörtgen bir çerçeve içine alınmıştır. Hacıbektaş taşı denilen türden bir tür yarı saydam mermerle inşa edildiği rivayet edilen bu dikdörtgen çerçeve ile zengin işlemeli iki ahşap kapı kanadının, 1828-1829 Osmanlı-Rus savaşında, Ruslar tarafından sökülerek St.Peterburg'a götürüldüğü söylentisi yaygındır.Bu söylenti doğru olsun veya

¹⁶⁸ Haluk Karamağaralı, "Erzurum Hatuniye Medresesinin Tarihi ve Banisi Hakkında Mülazahalar", Malazgirt Özel Sayısı, Ankara 1971, Sayı:III, ss.241-242.

¹⁶⁹ Hakkı Önkal, *Anadolu Selçuklu Türbeleri*, Ankara 1996, s.200.

olmasın burada bu taç kapının olduğu ve sökülmiş olduğu kalan izlerden anlaşılmaktadır.¹⁷⁰

2.2.DERVİŞ AĞA MAHALLESİ

Anadolu kentlerinin tarih içinde mekânsal evrimi incelenirse: İ.Ö. ikinci binyılda kurulan ilk büyük siyasal-yönetmel örgütlenme olan Hitit İmparatorluğu döneminde Anadolu'da, askeri ve siyasal merkezî gücün kurulmasına dayalı olarak ovalarda gelişen yerleşme sürecinin, İmparatorluğun son dönemlerinde siyasal-askeri koşulların değişimine bağlı olarak, sarp kayalıklar üzerindeki tahkim edilmiş kalelere yöneldiği, Roma ve Bizans imparatorluk dönemlerinde ise merkezi otoritenin gücüne dayalı olarak kalelerden ovalara yönelen yerleşim sürecinin, önce Arap ve izleyen Türk fetih dönemlerinde imparatorluğun askeri ve siyasal egemenlik ya da gücünün değişimine veya zayıflamasına dayalı olarak kolay savunma olanakları veren kalelerle sınırlı alanlara çekildiği söylenebilir. Selçuklu döneminde ise; özellikle XIII. yüzyıldan itibaren merkezi idare mekanizmasının kurulması ve milletlerarası ticaret olanaklarının gelişmesine bağlı olarak, Bizans egemenliğinden devralınan kale yerleşmelerinin yeniden ovalara doğru yayıldığı anlaşılmaktadır. Ancak, Selçuklu siyasal gücünün zayıflaması ve merkezî idare mekanizmasının ortadan kalkması sonucu başlayan siyasal belirsizlik döneminde (Türk Beylikleri dönemi) yerleşmelerin yeniden kalelere çekildiği görülmektedir. Söz konusu sürecin, Osmanlı İmparatorluğunun XVI. yüzyılda ulaştığı güçlü merkezi yapıya dayanan siyasal ve askerî egemenlik düzeyine bağlı olarak bedesten ya da han adı verilen ekonomik kurumların yapımı ile Anadolu kentlerinin yeniden sur dışına yayılma biçiminde mekâna yansıdığı söylenebilir.

Ortaçağ da etrafı surlarla çevrili olan şehirler yeterli mekân bulamayan ekonomik faaliyet ya da tekke ve zaviyeler gibi dini kolonizasyon yapıları ya da Sultan veya diğer devlet görevlilerince vakıf kurumu kapsamında örgütlenen anıtsal-kamusal yapı faaliyetleri ile gerçekleştirilen cami-medrese gibi erken dönem külliyesi öncülüğünde sur dışına yayılmıştır.¹⁷¹ İşte bu sur dışına yayılarak büyüyen şehirlerden biride Erzurum'dur. Sur dışında iskân gören ve mahalleye bürünen yerlerden biride

¹⁷⁰ Gündoğdu, Bayhan, Arslan, *Sanat Tarihi Açısından Erzurum*, Atatürk Üniversitesi, Güzel Sanatlar Enstitüsü Yay., Erzurum 2010, s.209.

¹⁷¹ Koray Özcan, "Anadolu Türk Kent Tarihinden Bir Kesit: Selçuklu Döneminde Anadolu Türk Kent Modelleri", *Bilig*, Sayı: 38, Konya 2006, ss.162-165.

Derviş Ağa Mahallesi'dir. Mahalle bugün Cedit Mahallesi, Kadana mahallesi, Ali Paşa Mahallesi arasında sıkışıp kalmış durumdadır. Kimine göre kunduracıdır, kimine göre iyi bir sarraftır, mahalleye ismini veren Derviş Ağa. Asıl adı Hacı Derviş İbrahim'dir. Derviş Ağa Erzurum da kendi adını taşıyan camiyi,¹⁷² Gümrük camii'sini¹⁷³ ve Serçeme Çayı üzerindeki köprüyü yaptırarak 1736 yılında vefat etmiştir.¹⁷⁴ Derviş Ağa mahallesinde bugün tespit edilebilen ortaçağdan kalma tek mimari yapı Karanlık Kümbettir.

2.2.1.Karanlık Kümbet

Derviş Ağa Mahallesinde, yer alan Karanlık Kümbet güney penceresi üzerinde bulunan kitabesine göre 1309 yılında Sadrettin Türkbey tarafından yaptırılmıştır.¹⁷⁵ Kümbet, kare tabanlı mummyalık üstünde yükselen gövde, içten silindirik, dıştan

¹⁷² Derviş Ağa mahallesinin oluşumunda en önemli yapılardan biridir Derviş Ağa Camisi. Cami, ağaç işlemeciliğinin üstün bir örneğini vermektedir. Mimari tarzı mahalli stildedir. Cami, 1717 yılında yapılmış olup kitabesinde “*Elhacı Derviş Ağa merhومانın asarı hayrındadır.*” diye kayıt tutulmuştur. Dört sütuna oturan üç kubbeli son cemaat yeri bulunan caminin içerisi de tromplu geçişlere sahip tek kubbe ile örtülüdür. Kapısının üstünde 50x65 ebadında perişan halde bir kitabe okunur. Bu kitabeyi Mustafa Kani yazmıştır. Caminin kible duvarında yer alan mihrabı taştan yapılmıştır. Mihrap üç tane yarım yuvarlak silmenin üç yanı dolaşması ile oluşan dikdörtgenlik formdadır. Minber ise ahşaptan yapılmış olup çakma tekniğindedir. Minberin girişi iki yanda burmalı sütüncelerden ve taç kısmından oluşur. Derviş Ağanın mezarı da cami içerisindeki bahçedeki türbededir. Derviş Ağa Camisi 1845 yılında Abdurrahman oğlu müderris Hacı Muştak Efendi tarafından onartılmıştır. Cami, I.Dünya Savaşı yıllarında ambar olarak ta kullanılmıştır. Cami bahçesi içerisinde yer alan türbenin içerisinde Derviş ağa mütevellisi Sait Efendi, Erzurum Ağası Mehmet Ağa ve birçok zatın kabri de bulunmaktadır. Türbe içten oval bir yuvarlak çizerek aşağıya doğru genişleyip “U” şeklini almaktadır. Türbeyi dört sütunun üstünde yükselen zarif ve mevzan bir kubbe örter. Hamza Gündoğdu, “Geçmişten Günümüze Erzurum ve Çevresindeki Tarihi Kalıntılar”, *Şehr-i Mübarek Erzurum*, Erzurum Belediyesi Yay., Ankara 1989, s.156; Bulut, *Erzurum Çarşı Pazar*, s.23; Başar, *Tarih Boyunca Çeşitli Hizmetleriyle Camilerimiz*, s.112; Konyalı, *Abideleri ve Kitabeleriyle Erzurum Tarihi*, ss.405- 406.

¹⁷³ “Kongre meydanından mahallebaşına giden yol üzerinde, Köseömer Ağa Mahallesi'nin arkasındadır. 1717 yılında Hacı Bektaş oğlu Hacı Derviş İbrahim tarafından yaptırılmıştır. Derviş İbrahim'in camiyi yaptırdığı sırada babası Bektaş Ağa'nın hayatta olduğu bilinmektedir. Camide yer alan birçok vakıf şamdan bunu kanıtlar. Bu şamdanı camiye vakf eden Bektaş Ağa'dır. Gümrük camisi'nin ilk zamanlarda adının Hacı Derviş olduğunu yine kayıtlardan anlaşılabilir. Cami tek kubbeli olup, son cemaat yeri dört silindirik taş sütun üzerinde üç kubbeden oluşmaktadır. Tamamen düzgün kesme taştan yapılmış olan eserin doğu ve batı yönlerinde dörderden sekiz pencere yer alır. Kuzey yönde dikdörtgen iki pencere kapının iki yanında yer alırken, güney yönde bu pencere sayısı üçe çıkmaktadır. Kubbe dıştan sekizgen bir kasnak üzerine oturtulmuşken içten dört köşede yer alan tromplar üzerine oturtulmuştur. Tromp kemerler ve iki tromp kemeri arasında kalan kısma yerleştirilen sağır kemerler, üzengi taşlarına kadar indirilmiş olup, duvar yüzeylerinin yarısına kadar aşağı doğru uzatılmıştır. Kubbe kasnağının kuzey yönü hariç, diğer üç yönde pencereler sivri kemerli olarak yapılmıştır.¹⁷³ Tromplar ve kubbe tuğladan imal edilmiştir. Caminin minaresi kuzeybatı köşesinde yer almaktadır. Minare, küpüne kadar kesme taşlardan geçirdiği tamiratlar sonucu yukarı kısımları ise tuğladan örülmüştür. Mihrabı taştan ve mukarnalıdır. Ahşap minberi Osmanlı ağaç işçiliğinin güzel örneklerindedir. Camiye Gümrük hamamı vakf edilmiştir. Cami 1935 ve 1975 yılları olmak üzere tamirat görmüştür. Caminin kible tarafında ve yan duvarlarındaki değişiklikler bunun ispatıdır. Cami I.Dünya savaşında hastane olarak da hizmet vermiştir.” Gündoğdu, *Age.*, s.156; Salih Kazan, *Erzurum Osmanlı Devri Camileri*, (Lisans Tezi), Ata. Uni. Edebiyat Fakültesi Klasik Arkeoloji ve Sanat Tarihi Erzurum 1983, s.29; Haşim Karpuz, *Erzurum da Türk İslam Yapıları*, Ankara 1976, ss.10-11; “Gümrük Hanı ve Hamamı Restore ediliyor”, *Zafer Gazetesi*, 27 Haziran 2006; Hüseyin Rahmi Ünal, “Erzurum İli Dâhilindeki İslami Devir Anıtları Üzerine Bir İnceleme”, *Edebiyat Fakültesi Dergisi*, Sayı:6, Erzurum 1974, s.6; Konyalı, *Abideleri ve Kitabeleriyle Erzurum Tarihi*, s.204.

¹⁷⁴ Konyalı, *Abideleri ve Kitabeleriyle Erzurum Tarihi*, s.203.

¹⁷⁵ Beygü, *Age.*, s.146; Ünal, *Age.*, s.186.

onikigen planlı olarak düzenlenmiştir.¹⁷⁶ Cenazeliğe profili basık bir kapıdan geçilerek yedi basamaklı taş merdivenle inilir. Cenazelikte iki sanduka bulunmaktadır.¹⁷⁷ Kümbetin güneye açılan penceresinin üstüne yerleştirilen 53x36 cm ebadındaki kırmızımtırak parlak bir taşla, devrinin sülüsü ile üç satırlık bir kitabe vardır. Mermer kitabe Erzurum işgallerindeki Rus ve Ermeni kurşunlarıyla delik deşik edilmiştir. Taş gövdesinde hala kurşun izleri taşımaktadır.¹⁷⁸ İbrahim Hakkı Konyalı'nın eserlerinden elden edilen bilgiler ışığında Sadreddin Türkbey'in kimliği biraz olsun aydınlık kazanmaktadır. 1264 yılında Horasanda vali olan Hoca Vecihiddin adlı bu kişinin Abaka'nın veziri olup H.681 M.1282 yılında Ahmet Teküder zamanında sağ olduğunu, Erzurum yöresindeki bir savaşta ölüp buraya gömülmüş olmasının sanıldığı söylenebilir.¹⁷⁹Halk arasında kümbetin manevi bir ağırlığı olup kümbet halk tarafından ziyaret edilen yerlerdendir. Özellikle vücut ağrıları bulunanlar, felçliler ve çeşitli hastalıkları bulunanlar kümbete gelerek mum yakarlarmış.¹⁸⁰

2.3.EMİR ŞEYH MAHALLESİ

Emir Şeyh Mahallesi, Tebriz kapıda Sultan Melik Mahallesi yanında Hasani Basri Mahallesinin alt başında yer alan bir mahalledir. Mahalle ismini Emir Şeyhten almıştır. Emir Şeyh'in kim olduğu hakkında kesin bilgilere ulaşmak mümkün değildir. Mahallede türbesi de bulunan Emir Şeyh rivayetlere göre Abbasiler döneminde yaşamış, emir üzerine de Erzurum'a irşat vazifesi ile gelmiştir. Şeyhinin emri üzerine Kars'tan Erzurum'a mürit yetiştirmek için gelen şeyh ölünce bugün türbesinin bulunduğu yere gömülmüştür. Şeyhinin emri üzerine geldiğinden dolayı da kendisine Emir Şeyh denilmiştir.¹⁸¹ Erzurum'da Emir Şeyh'e Abbasi Şeyhi adı da verilmiş türbesi de bu adla anılmıştır. Emir Şeyh, Bağdat'ta bir gün geziniyormuş. Karşısına piri fani bir adam çıkar. “*Sen buralarda ne geziyorsun?*” diye sorar. O da “*Ben Seyyahım*” cevabını verir. İhtiyar: “*Seyyahtan kastın nedir?*” diye tekrarlar. Ben yetmiş bin evliya arıyorum. Bu söz üzerine ihtiyar: “*Sen git Erzurum eline orada yetmiş bin evliyayı bulursun.*”

¹⁷⁶ Gündoğdu, Bayhan, Arslan, *Sanat Tarihi Açısından Erzurum*, Atatürk Üniversitesi, Güzel Sanatlar Enstitüsü Yay., Erzurum 2010, s.195.

¹⁷⁷ Sabahattin Bulut, *Erzurum Çarşı Pazar*, Erzurum Halk Oyunları-Halk Türküleri Derneği Kültür Yay., Erzurum 1997, s.22.

¹⁷⁸ Konyalı, Age. s.410.

¹⁷⁹ Konyalı, Age., s.411.

¹⁸⁰ Sezen, Age., s.240.

¹⁸¹ Seyitoğlu, Age., s.86.

demiş. Şeyh, Erzurum'a gelir ve Palandöken dağlarının tepesinde müritleriyle birlikte çadır kurar. Gözü açılır bakar ki yetmiş bin evliya Erzurum ilinde yatmaktadır. Bunun üzerine Erzurum'da kalmaya karar verir.¹⁸²

Fotoğraf 2.11. Emirşeyh Mahallesinden Bir Görünüm

2.3.1.Emir Şeyh Türbesi

Emir Şeyh'in türbesi ikinci surun dışarısında ve Tebrizkapı çarşısının başındadır. Emir Şeyh türbesine mescidin içerisinden açılan bir kapıdan beş basamak taş merdivenle inilir. Kubbeli bir türbedir.¹⁸³ Türbe içerisinde, ahşap üç sanduka bulunmaktadır. Bunların eskiden taştan yazılı olduğu muhakkaktır. Mescit türbeye sonradan bitişik olarak yaptırılmıştır. Ketencizade Rüştü'nün düştüğü kayıta göre H.575 (M.1179) senesinde türbenin yapıldığı, bu tarihte Saltuğunoğlu Sultan Mehmet Kızılarıslan zamanında türbenin yapıldığı anlaşılır. Mezarda yatanların kimler olduğu, ölüm tarihleri belli değildir. Kitabesi olmayan türbenin güneye açılan asıl kapısı taşla örülmüştür. Mescit önündeki evler yıkıldığı zaman bu kapı ortaya çıkmıştır. Dikdörtgen planlı türbe, sivri beşik tonozla kapatılmıştır. Muntazam kesme taşla yapılan türbe beşik örtüsü kubbesi iki kemere dayanmaktadır. Tam ortada dört köşeli bir havalandırma penceresi vardır. Mezarlardaki serpuşlardan yatanların erkek oldukları anlaşılmaktadır.

¹⁸² Seyitoğlu, Age., s.86.

¹⁸³ Taşyürek, *Erzurum Türbeleri ve Ziyaret Yerleri*, s.31.

Türbenin güney duvarında mihrap nişi ile mihrabın yanında ve kuzeydeki girişin sağında birer kandilliğe yer verilmiştir.¹⁸⁴ Emir Şeyh mescidinde ki kandil göbekliğinin Türk ağaç işçiliğinin başarılı bir eseri olduğu bilinmektedir.¹⁸⁵

2.3.2.Mehdi Abbas Kümbeti

Tebriz Kapısının başında, ikinci surun yakınında Kağızmanlı Merhum Hacı Mehmet Efendi'nin H. 1166 senesinde yaptırdığı taş medreselere bitişik ve çok eski zamanlarda yapıldığı anlaşılan bir kümbettir. Kitabesi olmayan kümbetin XIV.yüzyıl veya XV.yüzyıldan kaldığı sanılmaktadır.¹⁸⁶ Ancak bu kümbetin Mehdi Abbas'a ait olduğu Kağızmanlının vakanüvis'inden anlaşılmaktadır. Tarihçe-i Nusret (Erzurum), bu zatın Abbasi Halifesi Mehdi zamanında Erzurum'da icrayı hüküm ettiğini yazarsa da, buna dair kaynak göstermediğinden, bu kendisinin inancı halinde kalmıştır.¹⁸⁷ Kesme taştan yapılan kümbet içten sekiz, dıştan on altıgen bir plana sahiptir. Kümbet içerisinde mumyalığa ve bodrum kata yer verilmemiştir.¹⁸⁸ Kümbet etrafında daha önceleri yapılmış olan medresenin¹⁸⁹ ise sadece arsası kalmıştır. Mehdi Abbas Kümbetinde 1978 yılında bir tamirat yapılarak yapı korunmaya çalışılmıştır. Kümbetin etrafında ki eski yapılar ise 2007 yılında itibaren sökülerek yapının etrafı açılmaya çalışılmıştır.

¹⁸⁴ Gündoğdu, Bayhan, Arslan, *Sanat Tarihi Açısından Erzurum*, Atatürk Üniversitesi, Güzel Sanatlar Enstitüsü Yay., Erzurum 2010, s.191.

¹⁸⁵ Başar, *Tarih Boyunca Çeşitli Hizmetleriyle Camilerimiz*, s.121.

¹⁸⁶ Konyalı, Age., s.415; Gündoğdu, Bayhan, Arslan, *Sanat Tarihi Açısından Erzurum*, Atatürk Üniversitesi Güzel Sanatlar Enstitüsü Yay., Erzurum 2010, s.199.

¹⁸⁷ Nusret, Age., s.113.

¹⁸⁸ Gündoğdu, Bayhan, Arslan, *Sanat Tarihi Açısından Erzurum*, Atatürk Üniversitesi Güzel Sanatlar Enstitüsü Yay., Erzurum 2010, s.199.

¹⁸⁹ "Türbeye ait Taş Medrese veya Gacıroğlu Medresesi olarak anılan medrese ile, 1751 tarihli Kağızmanlızade Hacı Medresesi ve Mehmet'in yaptırdığı Muvaffakiyet Medrese", Taşyürek, Age., s.52.

2.4.LALA PAŞA MAHALLESİ

Cumhuriyet caddesi üzerinde yer alan Lala Paşa Mahallesi bu gün daha çok ticari hayatın merkezi haline gelmiştir. Özellikle Morgof kışlasının¹⁹⁰ da yıkılmasıyla birlikte şehir insanının rahat nefes aldığı yerlerden biri olan Lala Paşa Mahallesi ismini Osmanlı sadrazamlarından Lala Mustafa Paşa'nın yaptırdığı camiden alır. Mahalleye ismini veren Lala Mustafa Paşa, Kanuni Sultan Süleyman, II.Selim, III.Murat devirlerinde Osmanlı Devletinin en üst kademelerinde önemli hizmetlerde bulunmuş, zamanının büyük kısmı mücadelelerle, davalarla geçmiş bir sadrazamdır. Lalapaşa muhtemelen 1510 tarihinde Bosnada Vişegrad kazasının Ruda nahiyesine bağlı Sokoloviç (Şahin-oğullar) köyünde doğmuştur. Kara lakabı ile anılan Mustafa, muhtemelen Kanuni Sultan Süleyman devrinde devşirilerek , ağabeyi Deli Hüsrev Paşanın tavassutu ile saraya gelmiştir.¹⁹¹ Lalapaşa, II.Selim'in lalası olduğundan daha çok bu isimle anılmıştır. "Kara" lakabıyla da anılmıştır. Ona yaptığı fetihler ve kazandığı zaferlerden dolayı "Kıbrıs Fatihî" "Doğunun Serdari" Tiflis ve Gürcistan'ın Fatihî" "Şirvan Fatihî" gibi unvanlar da verilmiştir.¹⁹² Saraya alınmasında Sokullu Mehmet Paşa'dan büyük yardım gördüğü tahmin edilmektedir. Halep, Şam Beylerbeyliği, Yemen Serdarlığı, divanda altıncı vezirlik, altı yıl Kanuninin berberbaşçılığında, bilahare Sipahi oğlanlar ocağına girerek Çeşniğir ve Küçük Mirahurluk, 1566 yılında II.Selim'in Lalalığı, Safed Sancakbeyliği, Van ve Erzurum beylerbeyliği görevinde bulunan Paşa, 1571 Kıbrıs'ın alınmasında büyük rol oynamış, Tiflis ve Şirvan'ın alınmasında bulunmuştur. Paşa 1579 yılında ise Kars kalesini tamir ettirmiştir. Sinan Paşanın veziriazamlığına dayanamayarak 1580 yılında ölmüştür. Mezarı ise İstanbul'da Eyüp'tedir. Devrinde önemli olaylar olmadı. Lala Paşa Erzurum da ve Osmanlı ülkesinde birçok hayır eseri yaptırmış korunmaları içinde vakıflar tahsis etmiştir. Bunlardan bazıları ise şunlardır:

¹⁹⁰ "Yakutiye medresenin güney ve batı kesiminde yer alan ve II.Abdülhamit döneminde yaptırıldığı söylenebilir. Rusların, Erzurum'u işgalinde Morgof adında bir Rus general tarafından buranın karargah olarak kullanmasından dolayı binanın adı da Morgof olarak kalmıştır. Morgof, XIX.yüzyılda Çaykara Mahallesi ile kale arasında, köy büyüklüğünde ve duvarlarla çevrili bir alan olarak tanımlanmaktadır. Erzurum'un merkez kışlalarından biri olan Morgof, I.Dünya savaşında Ermeniler tarafından kullanılmıştır. Bir çok odası bulunan ve askeri eğitimlerin yapıldığı bina Orhan Şerifsoy'un belediye başkanlığı döneminde yıkılmıştır." ¹⁹⁰ Konyalı, Age., s.302; Hüseyin Yurttaş, "Fuat Bey'in Erzurum Haritası", *Ata. Üni. Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, Sayı:15, Erzurum 2000, s.50; Bulut, Age., s.73.

¹⁹¹ Dündar Aydın, *Erzurum Beylerbeyliği ve Teşkilatı: Kuruluş ve Genişleme Devri 1535-1566*, Türk Tarih Kurumu Yay., Ankara 1998, s.148.

¹⁹² Hamza Gündoğdu, *Erzurum Lala Paşa Külliyesi*, Kültür Bakanlığı Yay., Ankara 1992, s.6.

Erzurum Lala Paşa Külliyesi

Şam da üç yüz altmış odalı Lala Paşa Hanı, hamamı ve tekkesi

Şam yakınlarında Kunaytrada cami ve imaret

Kıbrıs'ta Ömer Cami ve vakıflar

Erzurum beylerbeyliği görevinde on üç ay kalan paşa Erzurum'a birçok hayır eseri bırakmıştır. Lalapaşa Camii, medresesi, Lalapaşa Hamamı, v.s. Erzurum'da ilk külliye de Lala Paşa kurdurmuştur. Evliya Çelebi, Erzurum'da kaldığı dönemde Lalapaşa ve çevresini gözlemlemiş elde ettiği bilgileri ise eserine kaydetmiştir. Eseri okuduğumuz zaman anlatılanlarla bugün gördüğümüz arasında yıllar içerisinde ne büyük değişikliklerin olduğunu görebiliriz. Mahalle de ki yok olan eserlerden biri 1563 yılından önce Kanuni Sultan Süleyman döneminde müstakil olarak yaptırılan beylerbeyi saraydır.¹⁹³ Evliya Çelebi, Paşa Sarayı'nın Lala Paşa mahallesi civarında yolun karşısında bulunduğunu ve sarayın yüz on tane altlı üstlü odayla bir divanhanenin olduğunu yazar.¹⁹⁴ Sarayın bir hamamı, güzel sulu çeşmeleri, dışarıya avlusunun çevresinde ve ahırların üstünde karakullukçu odaları vardır. Saray meydanında devamlı cirit oynanırdı. Lalapaşa caminin kuzeydoğusunda iç kalenin eteğinde yer aldığı tahmin ettiğimiz bu saraydan zaman zaman "Beylerbeyi Sarayı" olarak bahsedilmektedir. Lala Paşa mahallesinde tarihe şahitlik eden V.yüzyıl ile XV.yüzyıllar arasında kalma yapılar Yakutiye Medresesi ve Sultaniye Medresesidir.

2.4.1. Yakutiye Medresesi

Lala Paşa mahallesinde Ortaçağdan kalma en önemli eser İlhanlılar döneminden kalan Çifte Minareli Medreseden birkaç yüz metre batıda, Cumhuriyet caddesi ile Mumcu caddesinin kesiştiği yerdeki tarihi yapı Yakutiye medresesidir. Yakutiye Medresesi, Anadolu da, Osmanlı öncesi dönemde inşa edilmiş medreselerin en iyi korunmuş olanlarından biridir.¹⁹⁵ 1960'lı yılların sonuna kadar etrafı askeri yapılarla çevriliyken dönemin belediye başkanı Orhan Şerifsoy'un gayretleriyle etrafı açılmış ve parkla güzel bir hale getirilmiştir. Kapalı ve tek katlı bir medrese olup bugün müze olarak kullanılmaktadır. Yapı, 1310-1311 yıllarında İlhanlı Sultanı Olcayto Hudabende

¹⁹³ Aydın, Age., s.179.

¹⁹⁴ Hancı, Age., s.74.

¹⁹⁵ Hüseyin Rahmi Ünal, *Erzurum Yakutiye Medresesi*, Kültür Bakanlığı Yay., Ankara 1992, s.1.

döneminde Sultan Gazan Mahmut Han ve Bulgan Hatun'un yardımları ile Hoca Cemaleddin Yakut tarafından yaptırılmıştır. XVII.yy.dan sonra askeri amaçlarla kullanılmış, son yıllarda etrafı temizlenerek yeşil alan haline getirilmiştir. Müzeler Genel Müdürlüğünce tamir ettirilen medrese Türk İslam Eserleri Müzesi olarak hizmete açılmıştır. Medrese, dört eyvanlı kapalı avlulu medrese mimarisinin ilginç örneklerindendir.¹⁹⁶ İlhanlıların, Anadolu'da bıraktıkları en önemli eserlerden olan Yakutiye medresesi'nin kapısı batıya açılmaktadır.¹⁹⁷ Eserde, Çifte Minarelerin etkileri görülür.¹⁹⁸ Çifte Minarelerin ön cephesindeki palmiye motifinin üstünde bulunan çift başlı kartal yerine, başı sağa ve sola dönük kartal motifleri ve alt kısmında da aslan kabartmaları işlenmiştir. Aslında çift başlı kartalların birer başı Ruslar tarafından murçlanarak yok edilmiştir. Üst kısımlarda dikdörtgen panolar içinde yine bitki ve geometrik örnekli bezemeler dikkati çeker. Köşelerde yer alan kalın gövdeli minarelerden biri çok önceden yıkılmış üzeri konik bir külahla kapatılmıştır. Diğerinin de şerefeden üst tarafı mevcut değildir. Tuğla minarede kabartma geçme motifleriyle mor ve firuze renkli çiniler, çok uzaklardan dikkati çekmektedir.¹⁹⁹ Yakutiye Medresesi'nde ana kapıdan eyvana, oradan da orta mekana geçilir. Dört eyvanlı iç mekanda dikdörtgen avlu, ortada Ulu camide olduğu gibi mukarnaslı bir kubbe ile kapatılmıştır. Diğer kısımlar sivri kemerli beşik tonozlarla örtülüdür. Güney eyvan mescit haline getirilmiştir. Burada duvar taşlarına yazılmış medresenin vakfiyesi mevcuttur. Arka kısmında medreseye bitişik durumda bir kümbet bulunmaktadır. Kuzeyden altlı üstlü merdivenle kümbetin mumyalık ve gövdesine geçilmektedir. Medresenin en önemli özelliği de kubbe yada tonozla örtülü kaplı medreseler içinde ayakta kalabilmiş tek örnek olmasıdır.²⁰⁰ Taç kapı üzerinde, kemer kısmında devrin sülüsü ile yazılmış çoğu silinmiş durumdadır. Portalin basık kemerli, stalaktitli silmesi üzerinde bir satır halindeki Arapça kitabesi mevcuttur. Yakutiye medresenin güney ve batı kesiminde yer alan ve II.Abdülhamit döneminde yaptırıldığı söylenen yapı ise Morgof Kışlasıdır. Rusların, Erzurum'u işgalinde Morgof adında bir Rus general tarafından buranın karargah olarak kullanmasından dolayı binanın adı da Morgof olarak

¹⁹⁶ Ünal, Age., s.43.

¹⁹⁷ Kürkçüoğlu, Age., s.176.

¹⁹⁸ Oktay Aslanapa, *Türk Sanatı*, Remzi Kitapevi, İstanbul 1999, s.195.

¹⁹⁹ *Gezi Rehberi*, s.50.

²⁰⁰ Solmaz, *Erzurum Şehrindeki Tarihi Eserler*, s.1.

kalmıştır.²⁰¹ Morgof, XIX.yüzyılda aykara Mahallesi ile kale arasında, köy büyüklüğünde ve duvarlarla çevrili bir alan olarak tanımlanmaktadır.²⁰² Erzurum'un merkez kışlalarından biri olan Morgof, I.Dünya savaşında Ermeniler tarafından kullanılmıştır. Bir çok odası bulunan ve askeri eğitimlerin yapıldığı bina Orhan Şerifsoy'un belediye başkanlığı döneminde yıkılmıştır.²⁰³

Fotoğraf 2.12. Yakutiye Medresesinden Bir Görünüm

---

²⁰¹ Konyalı, Age., s.302.

²⁰² Hüseyin Yurttaş, "Fuat Bey'in Erzurum Haritası", *Ata. Üni. Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, Sayı:15, Erzurum 2000, s.50.

²⁰³ Bulut, Age., s.73.

2.4.2.Sultaniye Medresesi

Mahalle de ki bir diğerk ortaçağā ait medrese ise Lala Paşa Camii şadırvanınım hemen yanı başında yer alan Sultaniye Medresesiydi. Yakutiye ve Çifte Minareli Medreselerin yapıldığı tarihlerde yapıldığı sanılmaktadır.²⁰⁴ On sekiz odası bulunan medresenin bütün kapıları geniş bir avluya açılmaktaydı. Giriş kapısının sağ tarafında bulunan mescidin kubbesi, Samih Paşa'nın valiliği sırasında yıkılmıştır.²⁰⁵ Medrese, Yakutiye ve Ahmediye gibi kubbeli ve kemerli taş yapıydı.²⁰⁶ Sultaniye Medresesinin inşa tarzı yönünden ise diğerk medreselere benzemediği, yıkılıp yeniden başka bir plan üzere yapıldığı Tarihçe-i Nusret dile getirilir.²⁰⁷ Sultaniye Medresesinin kesin olmamakla beraber, XIII.yüzyılın sonuna doğru yapılmış olabileceği akla gelmektedir.²⁰⁸ Medrese bu gün mevcut değildir.

---

²⁰⁴ “Sultaniye Medresesinin yapıım tarihi ve banisi ile ilgili ortaya konulan bilgiler birbirini tutmamaktadır. Abdurrehim şerif Beygü medresenin Anadolu Selçuklu hükümdarı I.Alaaddin Keykubat döneminde yaptırıldığı söyler. İbrahim Hakkı Konyalı ise Lala Paşa vakfiyesinde sınırlandırılan bir gelir kaynağında Sultan Mahmut Hankahı denilen bir binadan baheedildiği ve sultanın İlhanlı hükümdarı Gazan Mahmut Han olduğu bu yüzden de medresenin onun döneminde yapıldığını yazar.Tarihçe-i Nusret’de eserin İlhanlılar döneminde yapıldığını kabul eder; ama tarih ve bani ismi vermez.” Beygu, Age., s.136; Konyalı, Age., s.297; Nusret, Age., s.36.

²⁰⁵ Nusret, Age., s.55.

²⁰⁶ Konyalı, Age., s.297.

²⁰⁷ Nusret, Age., ss.36-37

²⁰⁸ Nusret, Age., ss.36-37

2.5.MURAT PAŞA MAHALLESİ

Erzurum kalesinin dışında varoşlarda kurulan mahalle adını XVI. yüzyılda Osmanlı Devletinde görevli sadrazam Kuyucu Murat Paşadan alır. Kuyucu Murat Paşa, XVI yüzyılda Anadolu'da tımarlı sipahi sistemin bozulmasıyla başlayan Celali isyanları sırasında sert tedbirler alarak bu isyanları bastıran kişidir. Özellikle asileri açtığı kuyuların içerisine gömmesi Kuyucu lakabı almasındaki en önemli sebeptir. Kuyucu Murat Erzurum'a geldiği dönemlerde bugün Erzincankapı civarında Ahmediye Medresesinin yanı başında kendi adıyla anılan camiyi yaptırmıştır.²⁰⁹ Zaman içerisinde cami etrafında şekillenmeye başlayan mahalle de en eski tarihi yapı ise Ahmediye Medresesidir.

2.5.1.Ahmediye Medresesi

Murat Paşa Camisinin doğusunda yer alan en önemli ortaçağ dönemine ait eser Ahmediye Medresesidir. Ahmediye Medresesi I.Dünya Savaşı'nın ilk yıllarına kadar faaliyetine devam etmiş ve medresenin son müderrisi de Ömer Nasuhi Bilmen'in amcası Abdurrezzak Efendi olmuştur.²¹⁰ Murat Paşa Camii bitişiğinde yer alan medrese, kapalı avlu şeklinde yapılmış küçük ölçüde planlanmıştır. Medrese, 1314-1324 yılları arasında Gani Ahmed Bin Ali Bin Yusuf tarafından Dar'ül Hadis olarak yapılmıştır.²¹¹ Ahmediye Medresesi, İlhanlı döneminin Selçuklu tarzı mimari eserlerinden biridir.²¹²

²⁰⁹ "Murat Paşa camii 1572 yılında II.Selim zamanında Kuyucu Murat Paşa tarafından yaptırılmıştır. Osmanlı Devletinden kalma şehirdeki ikinci camidir. Cami girişte beş kubbeli bir son cemaat yeri ile içte tromplar üzerine oturtulmuş bir kubbeden ibaret olup içerisi kuzey ve güneyde ikişer, doğu ve batıda birer pencere ile aydınlatılmaktadır. Caminin mihrabı taştan, minberi ahşaptandır. Taş mihrabı yağlı boyalarla boyanmış olup aslıni yitirmiştir. Cami, I.Dünya savaşında ambar, II.Dünya savaşında ise yedek er koğuşu daha sonrada harbiye deposu olarak kullanılmıştır. Murat Paşa Camiisi, Ahmediye camisinin temelleri üzerine yapılmıştır. Caminin minaresi güdük minare tipinde olup, çok kalın ve kısadır. Alt kısmı kırmızı taşla yapılmış, şerefeden yukarısı mozaiklerle süslenmiştir. Bu minare 1928 yılına kadar kullanılmış daha sonra bir fırtına ile yıkılmıştır. Minare daha sonra yeniden biraz daha kuzeyde yapılmıştır." Caminin yapım tarihi olarak Mehmet Nusret, Tarihçe-i Erzurum adlı eserin de Arapça kitabesine göre 1573 tarihini vermektedir", Nusret, Age., s.60. "Camiinin yapıldığı yıllarda henüz paşa unvanı almayan Murat Bey (Kuyucu Murat Paşa), 1569'da Mısır valisinin kethüdası ve 1576'da Yemen valisiydi. 1569 ile 1580 yılları arasında Mısır ve Yemen'de görevli olan Murat Bey'in Erzurum da bir cami yaptırarak ona bir de vakıf tesis etmesi hayli güçtür.Bu nedenle cami ve vakfın kurucu başka bir Murat Paşa olmalıdır. Nitekim 20 Zilhicce 981/ 12 Nisan 1574 tarihli belgede, Erzurum beylerbeyi iken Karaman beylerbeyliğine atanan Murat Paşa'nın Erzurum'da yaptırdığı caminin yapımı bittikten sonra Karaman'a giderken yolda vefat ettiği kaydedilmiştir. Buna göre Erzincan kapı varoşunda ki camiyi Kuyucu Murat Paşa değil, Erzurum beylerbeyi Murat Paşa yaptırmıştır", Pamuk, *XVII.Yüzyılda Bir Serhad Şehri*, s.226.

²⁰⁹ Başar, *Tarih Boyunca Çeşitli Hizmetleriyle Camilerimiz*, s.113.

²¹⁰ Konyalı, Age., s.297.

²¹¹ Kürkçüoğlu, Age., s.177; Beygu, Age., ss.153-156; Konyalı, Age., ss.292-296;

²¹² Muzaffer Taşyürek, *Bir İpek Yolu Şehri Erzurum*, Birey Yay., İstanbul 2009, s.21; "Medrese, kapalı avlulu, revaksız, tek katlı ve eyvanlıdır", Gündoğdu, Bayhan, Arslan, *Sanat Tarihi Açısından Erzurum*, Atatürk Üniversitesi Güzel Sanatlar Enstitüsü Yay., Erzurum 2010, s.207.

Avlusu, dikdörtgen olup örtü biçimi olarak tonoz kullanılmıştır. Medrese kesme taşla yapılmıştır. Medresenin günümüze kadar gelmiş ikinci avlusu kapalı medresedir. Medrese cephesinin kuzeydoğusunda yuvarlak kemerli giriş kapısı bulunur ve üç yönden bir silme ile çevrilidir. Medresenin mihrabı ise beş sıra mukarnas dolguludur. Medresenin güney eyvanı aynı zamanda mescit görevini de üstlenmiştir. Medresede giriş, hücreleri ile aynı ölçülerde üç hücre daha yapının köşelerine yerleştirilmiştir. Avlunun uzun kenarına tekabül eden bölümlerinde ikişer hücre daha vardır ki bunlar oldukça küçüktür. Büyük ve küçük hücrelere geçişler yuvarlak kemerli yada düz atkı taşlı kapılarla sağlanmıştır. Avlunun üstü çapraz tonozlarla örtülü olup, tıpkı Yakutiye Medresesinde olduğu gibi çatı düzeyinden taşırılmış, ortada açılan fenerle de kademeler halinde yükselen piramidal bir görüntü elde edilmiştir.²¹³ Medresenin doğu duvarı üzerinde bir minare yapılmış; fakat daha sonraları yıkılmıştır. Medrese de fazlaca bir süsleme unsurlarına rastlamak mümkün değildir. Sadece avluda eyvanların köşelerine yerleştirilen dört sütuncenin başlıkları medresenin en önemli süslemelerini meydana getirir. Medresenin kapısı üzerinde ise kabartma Arapça harfleriyle yazılmış şükrün işareti olarak Elhamdüllillah yazılıdır. Medresenin kuzey cephesindeki nişin bir mihrap olabileceği dolayısıyla buranın bir mescid görevi yaptığı bilinmektedir.²¹⁴ Binanın kuzeybatı köşesindeki kaide kalıntısı, fotoğraflardan kısa ve kalın gövdeli olduğu anlaşılan minarenin kalıntısıdır.²¹⁵ Ahmediye medresesine ait minare daha sonra Murat Paşa camisinin minaresi olmuştur.²¹⁶ Ahmediye Medresesi ve çevresinde 1986-1988 yılları ve 2005-2006 yıllarında restore çalışmaları yapılarak eser korunmaya çalışılmıştır..

²¹³ Vahdettin Kaçtıoğlu, *Erzurum'da İlhanlılar Dönemi Medreseleri*, Erzurum 1987, s.62.

²¹⁴ Bulut, *Erzurum Çarşı Pazar*, s.19.

²¹⁵ Kuran, Age., s.127

²¹⁶ Kaçtıoğlu, Age., s.63.

2.6.SULTAN MELİK MAHALLESİ

Merkezi Erzurum olan Saltukoğullarının kuruyucusu olan Emir Saltuk'un dedesi Ebû'ül Kasım'ın 1080 senesinden itibaren bu beyliği kurmuş olduğu anlaşılmaktadır.²¹⁷ Saltukoğulları, Erzurum Kalesi'ni (mahv ve isbat) yolu ile imar ve tamir etmişlerdir. Bugün ayakta kalan kalenin mühim kısmı Saltukoğullarınınındır.²¹⁸ Bu beyliğin hâkimiyet süresi 134 yıl sürmüştür.²¹⁹ Erzurum ve yöresindeki Bizanslılardan intikal eden kaleleri tahkim eden Saltuklulardan Erzurum'da kalan en önemli eser Saat Kulesi/Tepsi Minare'dir. 1202 de Saltuklular'ın ülkesi Anadolu Selçuklularına ilhak edildi. 1196 da Konya Selçuklu tahtına oturan Rükñ ed-Din Süleyman Şah II, 1202 de Erzurum'a gitti. Buranın emiri el-Melik İbn Muhammed b. Saltuk'un oğlu, Rükñ ed-Din'i karşılamaya çıktı ise de Rükñ ed-Din, onu yakalayıp hapse attı; ve şehri aldı. Bu zat Erzurum'daki bu hanedanın son hâkimiydi.²²⁰Bu şekilde Saltuklular'ın yıkılmasından sonra durumdan faydalanan Gürcüler'in harekete geçip tehlike arz etmeleriyle Rükñ ed-Din onlara gereken dersi vermek için Erzurum'dan hareketle Micingert Kalesi yakınındaki savaşı yapacaktır. Böylece Türklerin Erzurum'da temelli olarak yerleşmesi 1071 de Selçuklu İmparatoru Alp Arslan'ın Malazgirt'te Bizans İmparatoru Diyojen ile yaptığı büyük savaşta başlamış ve Saltuklu hâkimiyeti tesis edilmiştir.

Saltuklular Erzurum Kalesi'nin tahkim ve tamiri ile beraber günümüze kadar gelen önemli eserler bırakmışlardır. Erzurum'dan başka Oltu, Bayburt, İspir, Tercan, Tortum, Micingert, Avnik, Zivin, Bardız, Kars Kaleleri onların eliyle revizyondan geçmiştir. Adı geçen kaleleri özellikle Gürcüler'e karşı tahkim etmişlerdir. Saltuklular, Erzurum bölgesine Türklük vasfını kazandırmış ve bununla ilgili olarak birçok tarihi eserler bırakmış bir hanedandır.²²¹ Şehir de araştırma yapan İbrahim Hakkı Konyalıdan öğrendiğimiz bilgiler ışığında mahalleye bu ismin verilmesinde en önemli etkenin Saltuklu hükümdarı İzzeddin Saltuk olduğu anlaşılmaktadır.²²² İzzeddin Saltuğun²²³

²¹⁷ M.H.Yinanç "Erzurum", *İslam Ansiklopedisi*, IV, 349.

²¹⁸ Konyalı, *Abideleri ve Kitâbeleri ile Erzurum*, s.104.

²¹⁹ "Saltuklular'ın 1202 den sonra bir kolu bir süre Micingert'de devam etmiştir."

²²⁰ İbn ül-Esir, *El Kâmil Fi't Tarih*, Cilt:XII, ss.146-147; Bar Herbreaus, *Ebü'l Faraç*, Cilt:II, s.474.

²²¹ Sümer, Age., s.16; Osman Gürbüz, *Anadolu Selçukluları Döneminde Erzurum (1202-1318)*, Aktif Yay., Ankara 2004, s.19.

²²² "Saltuklu beyliğinin islam ve Hıristıyan kültür merkezlerinden uzak bulunması ve tarihi rolünün küçük olması, onun tarihini aydınlatmakta mevcut zorlukların yaşanmasına neden olmaktadır", Konyalı, *Abideleri ve Kitâbeleriyle Erzurum Tarihi*, s.10.

²²³ "İzzeddin Saltuk 1168 yılında ölmüş ve yerine oğlu Muhammed geçmiştir", Sümer, Age., s.33.

kullandığı unvanlardan biri de Sultan Melik olup mahallede bugüne kadar bu isimle gelmiştir. Bulunan kitabe de Sultan Melik adı, Saltuk'un unvanı olarak geçmektedir. Mahalle, Erzurum şehri Osmanlı hakimiyetine geçmeden evvel, şehirde tespit edilen on iki mahalleden biridir.

2.6.1.Üç Kümbetler

Erzurum'da birçok tarihi ve turistik eser bulunmakta, bunların külliyyatlı bölümü türbe ve kümbetlerden oluşmaktadır. Mezar anıtları olarak adlandırılan bu eserlerden Erzurum'da bulunanların en önemlileri ise Üç Kümbetlerdir. Üç Kümbetler, Erzurum'un üç kıymetli tarihi türbesinin aynı zamanda adıdır. Üç sayısı Türkler de yedi, dokuz ve kırk gibi bir çeşit kutsallığına inanılan bir sayı olduğunda bu eserlerde böyle adlandırılmıştır.²²⁴ Sultan Melik Mahallesi sınırları içerisinde yer alan bu eserler Saltuklulardan kalma en önemli yapılarıdır. Erzurum da, Çifte Minareli Medresenin güneyinde, Sultan Melik Mahallesi içinde bulunan ortadan kalkmış olan Üç Kümbetler mezarlığının içerisinde yer alan ve Anadolu'daki mezar anıtlarının en güzel örneklerinden, Üç Kümbetler ismi ile tanınan üç kümbetten en büyüğünün Emir Saltuk'a ait olduğu ve eserin Saltuklu hanedanlarından birine ait olduğunu gösterebileceği gibi, hanedanın kurucusu Ebu'l Saltuk Kasım veya IV.hükümdar İzzeddin Saltuk adına yapılmış olabileceğini de işaret eder; fakat, tahrir defterlerindeki Sultan Melik Saltuk Gazi ifadesi, bize ikinci kabule meylettirmektedir. 1072-1102 yılları arasında saltanat sürmüş Ebu'l Kasım Saltuk'un içinde bulunduğu siyasi, askeri ve ekonomi şartlarının böyle bir türbenin inşasının mümkün olamayacağını göstermektedir.”²²⁵ Emir Saltuk Türbesi, üçgen alınlıklarla nihayetlenen ve sekizgen bir gövde üzerinde yükselen üstüvane kasağın mahrutu bir külahlı örülmesinden, mürekkep nev-i şahsına münhasır bir taş yapıdır.²²⁶ Emir Saltuk kümbeti inşa tarzı ve süslemeleri yönünden diğer kümbetlerden farklı olup, Erzurum'un hatta Anadolu'nun en erken kümbetlerinden biri kabul edilmektedir.²²⁷

²²⁴ Taşyürek, *Erzurum Tarihi Türbeleri ve Ziyaret Yerleri*, s.37.

²²⁵ Hakkı Önkal, *Anadolu Selçuklu Türbeleri*, Atatürk, Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu, Atatürk Kültür Merkezi Yay., Ankara 1996, s.22.

²²⁶ Hakkı Önkal, *Anadolu Selçuklu Türbeleri*, Atatürk, Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu, Atatürk Kültür Merkezi Yay., Ankara 1996, s.19.

²²⁷ Hüseyin Rahmi Ünal, “Erzurum İli Dahilindeki İslami Devir Anıtları Üzerine Bir İnceleme”, *Atatürk Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Araştırma Dergisi*, Sayı:6, Erzurum 1973, s.149.

Fotoğraf 2.13. Üç Kümbetlerden Bir Görünüm

Fotoğraf 2.14. Üç Kümbetlerden Bir Görünüm

Emir Saltuk Kümbetinin güneydoğusunda bulunan ikinci kümbetin alt kısmı kare planlı ve on iki cephelidir. Yöresel gri renkte bir taştan yapılmış olup üstte bir küçük, altta ise oldukça bezemeli üç büyük penceresi bulunmaktadır. Bu kümbetin güney cephesindeki penceresi aynı zamanda mihrap görünümündedir. Giriş kapısı üzerindeki kitabe yeri boş olup burada bir kitabe bulunmamaktadır. Kümbet plan bakımından, tek katlı, silindirik gövdeli bir düzenleme göstermektedir ve üslup özelliklerinden dolayı XIV.yüzyılın başlarında yapıldığı sanılmaktadır.²²⁸

İkinci kümbete 4 m. uzaklıktaki üçüncü kümbet yöresel keyerk taşından yapılmıştır. üslup özelliklerinden dolayı XIV.yüzyılda yapıldığı sanılmaktadır.²²⁹ Kümbet, on iki cepheli ve dört pencerelidir. Kuzey yönünde giriş kapısı bulunmaktadır. İç kısmında oldukça güzel bezenmiş mihrabı vardır. Kümbetin üzerini örten konik külahın kasnağında Emir Saltuk Kümbetine benzeyen bezemelere yer verilmiştir. Kümbetlerin çadır şeklinde yapılmış olması ise göçebe Türk sanatının devamını ve Orta Asya sanatının buraya intikalini göstermesi bakımından önemlidir.Orta Asya takvimlerinde görülen burç figürlerini andıran boğa, yılan, yarası, kartal gibi hayvan kabartmaları bulunmaktadır. Orta Asya Türk Kültüründe hayvanların birbirleriyle olan mücadelelerini anlatan kabartmalarda işlenen yuvarlağın gökleri temsil ettiği bilinmektedir.²³⁰ Buradaki nişlerden birisinin içerisinde boğa boynuzları arasında bir insan başının benzerine diğer yerlerde rastlanmamaktadır.

Üç Kümbetlerde inşa tarzıyla diğerlerinden farklı olan yapı ise halk arasında Kabe Mescidi olarak anılan türbedir.²³¹ Türbe kare planlı olup, cenazeliyle birlikte iki katlı olarak yapılmıştır. Kare ölçülerdeki cenazelik katına, doğu cepheden birkaç basamakla inilmektedir. Moloz taş örgü ile kapatılan bu bölümün üstünde, içten içe 3.19x3.19 m. Boyutlarındaki kare planlı gövde bulunmaktadır. İçten çapraz tonoz ile

²²⁸ Gündoğdu, Bayhan, Arslan, *Sanat Tarihi Açısından Erzurum*, Atatürk Üniversitesi, Güzel Sanatlar Enstitüsü Yay., Erzurum 2010, s.204.

²²⁹ Gündoğdu, Bayhan, Arslan, *Sanat Tarihi Açısından Erzurum*, Atatürk Üniversitesi Güzel Sanatlar Enstitüsü Yay., Erzurum 2010, s.204.

²³⁰ Bahattin Ögel, *Türk Kültürünün Gelişme Çağları I*, MEB Yay., İstanbul 1997, ss. 87-92; Oktay Aslanapa, *Anadolu'da İlk Türk Mimarisi*, Ankara 1991, s. 99.

²³¹ Taşyürek, Age., s.37.

örtülü olan kümbet, dıştan piramit şekilli taş bir külah ile kapatılmıştır. Türbenin üslup özelliklerinden dolayı XIII.yüzyılın başlarında yapıldığı sanılmaktadır.²³²

RABİA HATUN KÜMBETİ

Mahalle de yer alan dini ve sosyal yapılardan biride Rabia Hatun Türbesidir. Sultan Melik Mahallesiinde yıllar önce evler içinde, üstü yıkılmış yalnız duvarları duran türbe yapılan tamiratla kurtarılmıştır. Türbenin üzeri kapatılmış etrafındaki evlerde yıkılmıştır. Türbenin bahçesi duvarlarla örülmüş yanlarına da ağaçlar dikilmiştir. Erzurum tarihini araştıranlar kayıtlarda türbenin kime ait olduğu hakkında teferruatlı bilgiler bulamamıştır.²³³ Halk arasında türbede yatan kişinin Rabia Hatun namıyla anıldığı bilinmektedir. Kümbetin taşları ve tezyinatı çifte minarenin bir kısım tezyinatına benzemekte olduğundan bunun yapılışı çifte minarenin yapıldığı zamana tesadüf ettiğine şüphe yoktur. Kümbet içerisinde birde cenazelik bulunmaktadır. Türbenin içerisinde kitabesiz bir taş sanduka vardır.²³⁴ Mimari özelliklerine göre XIII.yüzyılın sonları, XIV.yüzyılın başlarında yapıldığı tahmin edilmektedir.²³⁵ Rabia Hatun Kümbeti, silindirik gövdeli kaide ve onikigen gövde üzerine kuruludur. Kümbetin iç ve dış mimarisinde düzgün kesme taş malzeme kullanılmıştır. Rabia Hatunun Selçukilerden meşhur bir kadın olduğu da kümbetten anlaşılmaktadır. Rabia Hatun türbesinin de başka türbeler gibi her tarafı adi yapılar tarafından insafsızca sarılmış, gırtlaklanmış ve boğulmuştur. Yapılardan dolayı türbeyi uzaktan görmek mümkün değildir. En azından bu gün çok yakınında bulunan evler yıkılmış yapı kaybolmaktan kurtulmuştur

²³² Gündoğdu, Bayhan, Arslan, *Sanat Tarihi Açısından Erzurum*, Atatürk Üniversitesi Güzel Sanatlar Enstitüsü Yay., Erzurum 2010, s.206.

²³³ Taşyürek, *Erzurum Türbeleri ve Ziyaret Yerleri*, s.56.

²³⁴ Bulut, *Erzurum Çarşı Pazar*, s.23.

²³⁵ Gündoğdu, Bayhan, Arslan, *Sanat Tarihi Açısından Erzurum*, Atatürk Üniversitesi, Güzel Sanatlar Enstitüsü Yay., Erzurum 2010, s.200; Beygu, Age., s.134; Konyalı, Age., ss.417-418; Taşyürek, Age., s.52.

2.7.CAFERİYE MAHALLESİ

Erzurum'da mevcut otuz altı mezarlık alanlardan birisi üzerine kurulan Caferiye Mahallesi, Cumhuriyet Caddesi üzerinde, Cami-i Kebir Mahallesi'nin yanında yer alır. Mahalle önceleri Cami-i Kebir Mahallesi'ne bağlıyken daha sonraları ismini Cafer Efendi'den alarak onun yaptırdığı cami etrafında kümelenerek bağımsız olarak kurulmuştur. Cafer Efendi, XVII. yy' da Erzurum'un önde gelen şahsiyetlerden birisi olup, alimliği ve hayırseverliği ile tanınan bir kişidir.²³⁶ Nereli olduğu tam olarak tespit edilememiş olan Cafer Efendi'nin maliyeci olduğu ve 1635 yılında Erzurum mukataacılığına tayin edildiği bilinmektedir. Evliya Çelebi onu bilgin bir zat olarak anlatmakta, mukataacılık ve vilayet muharrirliği uhdesinde bulunduğunu yazmaktadır. Cafer Efendi şehirde ilk olarak bugün Kaya Şeyh Mescidi²³⁷ karşısında yer alan Caferiye Camiisini yaptırmıştır.²³⁸ Cafer Efendi, cami dışında da birçok hayır eseri de yaptırmış ve onların devamını sağlamak amacıyla padişahın temlik ettiği Tercan'ın Pürk köyü'nün tamamını vakfetmiştir.²³⁹ Aynı zamanda bu köyde yer alan boyahaneyi, tuzlayı ve nefit kuyularını esaslı bir şekilde tamir ederek yüzyıllar önce Türklerin petrolle uğraşmasına vesile olmuştur. Cafer Efendi'nin hayır müesseselerinden birisi de camiye bitişik olarak yaptırılan; ama bugün ayakta olmayan hamamdır.²⁴⁰ Hamam, Erzurum'un en meşhur hamamlarından birisi olup havası ve suyu güzel olduğundan halkın rağbet ettiği yerlerden birisi imiş. Ama tarihe saygı ve kültürel değerleri koruma anlayışından mahrum olduğumuzdan hamamdan geriye sadece ismi kalmıştır.²⁴¹ Cafer Efendi'nin eserlerinden bir diğeri Tebrizkapı dışında Çöplük Hamamı yanında yer alan Dabakhane ve surun dışında Mumhane ve mekteptir. “İlim tahsil etmek için

²³⁶ Taşyürek, *Erzurum Türbeleri ve Ziyarete Yerleri*, s.85.

²³⁷ “Cumhuriyet caddesinde Yayla Palas'ın bitişğine düşen yerde bulunan Kaya Şeyh Mescidinin yeri işyerleri tarafından işgal edilmiştir. Mescidin mihrabı bir zamanlar mahallede yer alan Foto Celal'e ait işyerindeydi”, Zeki Başar, *Tarih Boyunca Çeşitli Hizmetleriyle Camilerimiz*, s.126.

²³⁸ Mahalleye de ismini de veren cami 1645 yılında Cafer Efendi tarafından yaptırılmıştır. Caferiye Camiisi, iç kaleye ve Ulu Camiye yakın yerde olup duvarları adi, köşeleri kesme taştan yapılmış, kubbeleri kurşunla örtülüdür. Minaresi ise muntazam kesme taştan yapılmış olup, caminin kuzey tarafında sağ köşesinde yer alır. Evliya Çelebi camiden bahsederken camiye şöyle tarif eder: “Yeni yapı bir kubbe-i vale-ı camiidir. Yüksek bir minaresi vardır. Bir kapılı, yeni tarz üzerine pencereleri demirli, şadırvanlı ferah verici bir yapıdır.” Cami içerisinde bir de çilehane vardır.” Cami, Birinci Dünya Savaşında mühimmat, İkinci Dünya Savaşı sırasında ise sevkiyathane olarak da kullanılmıştır. Caferiye camiinde bir zamanlar açık fikirliler diye adlandırılan gençler toplanır Edip Hocanın vaazlarını dinlerlermiş.²³⁸ Bulut, *Erzurum Çarşı Pazar*, s.24; *İl Yıllığı*, 1967, s.336; Hancı, Age., s.77; Ahmet Tanpınar, Beş Şehir, Dergah Yay., İstanbul 1979, s.182; İbrahim Aydemir, *Bir Vakitler Erzurum*, Dergah Yay., İstanbul 2002, s.128.

²³⁹ Özdemir, *Kaybolan Şehir Erzurum*, s.53.

²⁴⁰ Hancı, Age., s.78.

²⁴¹ “Hamam 1913 yılında yolların genişletilmesi amacıyla yıkılmıştır”, Bilgehan Pamuk, *XVII.Yüzyılda Bir Serhad Şehri*, s.97.

Erzurum'un medreseleri, Dar-ül- Kurrası, Dar-ül Hadisi ve yüz on kadar mektebi vardır. Meşhurları Lalapaşa ve Cafer Efendi mektebidir."²⁴² Bütün bu hayır eserlerine imza atan Cafer Efendi mezar taşından anlaşıldığına göre zulüm ile şehit edilmiştir. Kabri ise Caferiye camiisinin son cemaat yerindedir. Anlatılan birçok olay Efendi'nin şehit edildiğini desteklemektedir. Cafer Efendi hakkında elde edilen bilgilerin büyük çoğunluğu Evliya Çelebi'den elde edilen bilgilerdir. Cafer Efendi, Evliya Çelebi'nin Erzurum'u ziyaretinde onu misafir edip Nebi köyünde adına bir ziyafette vermiştir. Bu misafirperverliği Çelebi şöyle ifade eder : "*Cafer Efendi bir azim ziyafet edip paşaya bir at, üç köle üç kese hediye verdi. Üç yüz haneli mamur ve abad bir köydü Nebi köyü.*"²⁴³ Cafer Efendi'nin mahallesin de ortaçağdan kalma tek mimari yapı ise Cincime Hatun Kümbetidir.

2.7.1.Cincime Sultan Kümbeti

Kümbet, Cumhuriyet Caddesi üzerinde dükkanlarla çevrili iken 2009 yılında itibaren etrafı açılarak gün yüzüne çıkarılmıştır. Kümbetin giriş kısmı caddeye bakan kısmın arka tarafındadır. Kümbetin asıl isminin "Hencal" ya da "Henkal" olduğu kaynaklarda belirtilmektedir.²⁴⁴ Yapım tarihi olarak XIII. sonu XIV. yüzyıl başı olarak belirtilen kümbetin kim tarafından yaptırıldığı bilinmemektedir. 2010 yılındaki rölüve ve peyzaj çalışmaları sırasında bulunan kitabede ki bilgiler yapının İlhanlılar döneminde yapıldığını ortaya koymaktadır.²⁴⁵ Kümbet, Erzurum'un yöresel Sivişli (Keverk) taşından yapılmış olup silindirik kaideli, içten ve dıştan silindirik gövdeli ve altta kriptası (cenazelik bölümü) bulunan iki katlı plan tipindedir.²⁴⁶ Kümbetin gövdesi birbirine bağlanmış yuvarlak kemerli sütunlarla bir revak konumuna getirilmiştir. Konik külahın altında dışa taşkın bir silmesi bulunmaktadır. Türbe kısmının zemininde silindirik kaide bulunmaktadır. Buradan dış bükey formlu kalın bir kaval silme ile silindirik gövdeye geçilmektedir. Gövde üzerinde, kalın profillerle oluşturulmuş on bir

²⁴² Hancı, Age., s.78.

²⁴³ Özdemir, *Kaybolan Şehir Erzurum*, s.53.

²⁴⁴ Muzaffer Taşyürek, *Erzurum Türbeleri ve Ziyaret Yerleri*, Palandöken Belediyesi Kültür Eserleri III, Erzurum 2010, s.43.

²⁴⁵ Suat Bakır, Erzurum Röleve ve Anıtlar Bölge Müdürü

²⁴⁶ Gündoğdu - Bayhan - Arslan, *Sanat Tarihi Açısından Erzurum*, Atatürk Üniversitesi, Güzel Sanatlar Enstitüsü Yay.,Erzurum 2010, s.86.

yuvarlak kemer bulunmaktadır.²⁴⁷ Kümbetin cenazelik kısmı yarıya kadar toprağa gömülü olup, bu kısmı, şimdiye kadar inceleme olanağı olmamıştır.²⁴⁸ 2009 yılı itibariyle Erzurum Büyükşehir Belediyesi ve Erzurum Rölöve ve Anıtlar Müdürlüğü tarafından kümbet ve çevresinde yapılan rölöve ve peyzaj çalışmalarıyla yapının etrafı açılmış ve gömülü olan bu alanda da incelemeler yapılmaya başlanmıştır. Bu çalışmalar sırasında kümbetin altında gizli bir oda da bulunmuştur. Kümbetin hemen altındaki gizli odada, iki adet mezar ve mumya odasına rastlanılmış ve kümbetin tarihini aydınlatacak kitabe de ulaşılmıştır. Çalışmalar sırasında ortaya çıkarılan kümbetin alt katındaki odaya ait tavanın, krita taşıyla örülü, kapısının dikdörtgen ve mezar kapısının da, kuzeye doğru açıldığı görülmüştür. Gizli odada ki mezarların etrafının kiremitlerle örülü olduğu ve kemiklerinde kibleye doğru gömüldüğü anlaşılmıştır. Mezarların şeklinden anlaşıldığına göre, örme işi gelişigüzel biçimde, yığma olarak yapılmıştır. Odanın altında kapatılmış olan mazgallarda da, bazı iskelet kalıntılarında da rastlanılmıştır.²⁴⁹ Kümbet içerisinde bulunan mezarların kime ait olduğu bilinmemektedir.

Fotoğraf 2.15. Cincime Sultan Kümbetinde Bulunan Gizli Oda

²⁴⁷ Gündoğdu, Bayhan, Arslan, *Sanat Tarihi Açısından Erzurum*, Atatürk Üniversitesi Güzel Sanatlar Enstitüsü Yay., Erzurum 2010, s.187.

²⁴⁸ Tülin Bildiren, *Erzurum'da Selçuklu Dönemi Türbeleri*, (Yayınlanmamış Lisans Bitirme Çalışması), Atatürk Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Klasik Arkeoloji ve Sanat Tarihi Anabilim Dalı, Erzurum 1981, s.46.

²⁴⁹ Hamza Gündoğdu, "Sır Çözülecek, Tarih Aydınlatılacak", Erişim tarihi: 08 haziran 2010, www.erkurumgazetesi.com.tr

Kümbete ismini veren Cincime Sultan'ın ise kim olduğu belli değildir.²⁵⁰ Kimine göre Cincime Sultan Anadolu'yu Türkleştirmeye gelen bir komutan kimine göre de alim bir zattır.²⁵¹ Cincime Sultan Kümbeti günümüze kadar gelmiş önemli ortaçağ eserlerinden biridir. Kümbet XX.yüzyılın başında yıkılma tehlikesiyle karşılaşmıştır. Yurttan Yazılar adlı eserin müellifi İsmail Habip Sevük'ün eserin yıkılması önlemek için yaptıkları tarihe saygı ve gelecek kuşaklara bu eserleri bırakma çabası Cincime Sultanı yok olmaktan kurtarmıştır. İsmail Habip Sevük sırf yol yapımı için kümbetin kaldırılmak istenildiğini eserinde şöyle dile getirir: *“Sonradan açılan Cumhuriyet caddesi'nde yola çıkıntı yaparak kalmış eski bir Selçuklu kümbeti var. Mahrutlu (konik) çıplak başı üstünde dokuz asır dinleniyor. Tarihten yoğrulma bir topaç gibi duran bu hatırayı az kalsın yolun hendesesi namına kurban edeceklermiş.”*²⁵²

Fotoğraf 2.16. Cincime Sultan Kümbetinden Bir Görünüm

²⁵⁰ “Bazı kaynaklarda ise yapının Firuze adlı bir kadına, bazı kaynaklarda ise, tarihe geçmeyen Erzurum emirlerinden birine ait olduğu ifade edilmektedir”, Gündoğdu, Bayhan, Arslan, *Sanat Tarihi Açısından Erzurum*, Atatürk Üniversitesi, Güzel Sanatlar Enstitüsü Yay., Erzurum 2010, s.186; Abdurrehim Şerif Beygü, Age., s.140.

²⁵¹ “Cincime Sultan Kümbeti ilk Selçuklu fatihlerinden birine aittir. Ermeni kaynaklarında Tuğrul Bey'in Anadolu gazasına memur ettiği beyler arasında Salar-i Horasan, Yusuf ve Cemcem, 1062 senesinde akınlara yapmış olup bu sonuncusunun burada şehit olduğu ve türbenin de kendisine ait bulunduğu anlaşılıyor”, Konyalı, *Abideleri ve Kitabeleriyle Erzurum Tarihi*, s.35.

²⁵² Sevuk, Age., s.363.

2.8.VEYSEFENDİ MAHALLESİ

Veysefendi ya da Üveys Efendi Mahallesi. Mahalleye ismini veren Üveys Efendi'nin ne zaman buraya geldiği tam olarak tespit edilememiştir. Uzun yıllar bu bölgede kalan Üveys Efendinin nüfusu artmış ve daha sonraları ise mahalleye onun ismi verilerek efendinin adı günümüze kadar gelmiştir. Mahalle Tebriz kapının yukarısında Taş mescit ve Mahallebaşı arasındadır. Mahalle en eski yerleşim yerlerinden birisi olup kooperatifleşmenin girmedığı mahallerimizdendir. Tek katlı ve toprak damlı evlerin çoğunlukta olduğu mahalle de Veysefendi İlköğretimokulu, Gümüşlü kümbet, Mahmut Paşa Türbesi, Öksürük Baba Türbesi ve Çifte Kardeşler Türbesi gibi tarihi mekanlar mevcuttur. Ortaçağ dönemini yansıtan mimari yapı ise sadece Gümüşlü Kümbettir.

2.8.1.Gümüşlü Kümbet

Kars kapı semtinde, Erzurum Kars karayolunun solunda askeri bölgede yer alan Gümüşlü Kümbetin kitabesi bulunmamaktadır. Kitabesinin olmaması yapım tarihinin diğer kümbetlerle mukayese edilerek bulunmasına neden olmaktadır. Kümbetin diğer yapılarla karşılaştırıldığında XIV.yüzyılda yapıldığı tahmin edilmektedir.²⁵³ Gümüşlü Kümbet plan itibariyle Karanlık Kümbete benzer. Gümüşlü Kümbette, Karanlık Kümbette olduğu gibi güneyde pencere yoktur. Planlanmış kare mummyalıktan gövdeye iki sıra silmeyle geçilmiştir. On ikigen gövdenin köşelerindeki çifte sütunca biçimli silmelerle sivri kemerler birer niş oluştururlar. Külâh altında yine kırmızı renkli geometrik geçme motifli süsleme kuşağı mevcuttur. Mummyalık dört yönden mazgallarla havalandırılmıştır. Mummyalık kapısı doğuya üstündeki sandukalık kapısı ise kuzeye açılır. Zeminden hayli yüksek kapısı ile pencereler mukarnas kavsaralıdır. Kible yönünde yuvarlak nişli bir mihrabı vardır.²⁵⁴ Mummyalık örtüsü gövde zemini korsan kazılarla tahrip edilmiştir.²⁵⁵

²⁵³ Önkal, Age., ss.205-206.

²⁵⁴ Gündoğdu, Bayhan, Arslan, *Sanat Tarihi Açısından Erzurum*, Atatürk Üniversitesi Güzel Sanatlar Enstitüsü Yay., Erzurum 2010, s.192.

²⁵⁵ Konyalı, Age., s.402.

2.9.NARMANLI MAHALLESİ

“İçimizi hep sarar, bizi yanlışların kucığına iten ve huzurumuzu yok eden “yarın endişelerine“ şiirleriyle cevap veren Sümmani'nin yurdu Narman ve onun minyatürü Narmanlı mahallesi. İd diye tanımlarlar Narmanı büyüklerimiz. İd (ıyd) Arapça bayram demektir. Zengin tabiatı, manevi iklimi ve tarih hazineleriyle gönüllerin bayram ettiği yerdir Narman.”²⁵⁶ Tebriz kapınının kuzeyine düşen Narmanlı Mahallesi eski Erzurum kale içi mahallelerindedir. Mahallenin eski halini hafızalarda canlandıranlar mahallede bol miktarda taş yapıların olduğunu hatırlar. Narmanlı Camii önünden Kumlu dereye uzanan caddenin gerçekleştirilmesi ve derenin kapatılarak Hasanı Basri Mahallesine yukarı uzanan caddenin genişletilmesi sırasında bu taş yapılar yıkılmıştır.²⁵⁷ Narmanlı Mahallesi aynı adı taşıyan camisi²⁵⁸ ve Ahi Baba Türbesiyle şehrin tarihi mahallelerinden biridir.

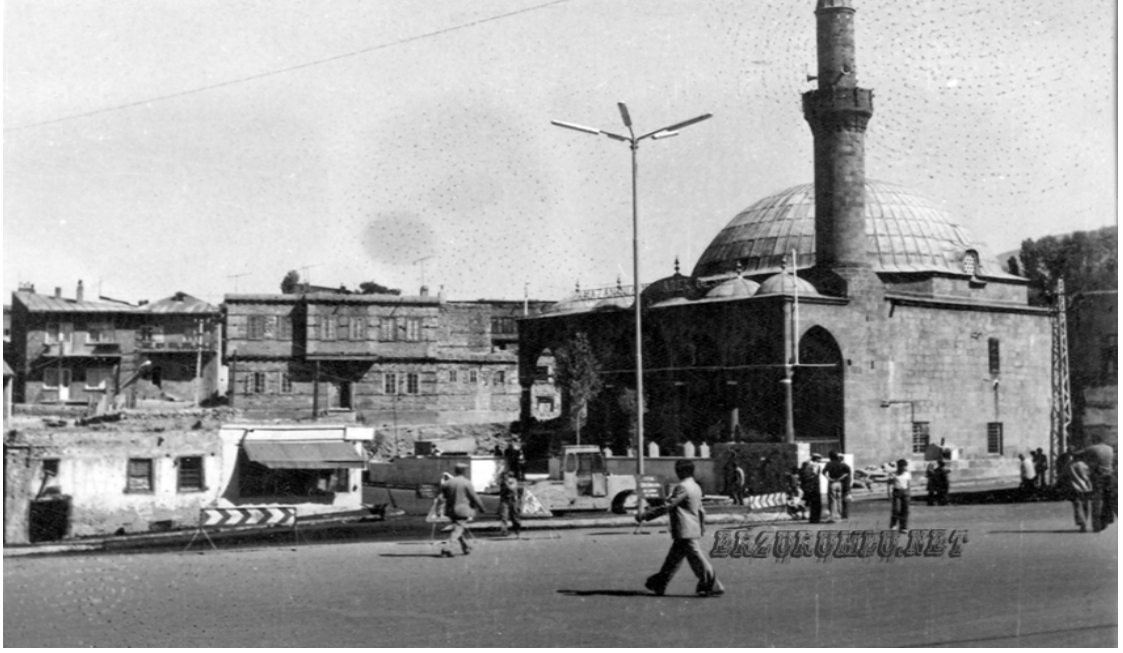
Fotoğraf 2.17. Narmanlı Mahallesindeki Yıkılan Taş Yapı

²⁵⁶ Aydemir, Age., s.263.

²⁵⁷ Bulut, *Erzurum Çarşı Pazar*, s.75.

²⁵⁸ “Cami, I.Mahmut zamanında Narmanlı Hacı Yusuf Efendi tarafından yaptırılmıştır. Kitabesinden H.1151 M.1738 yılında yapıldığı anlaşılmaktadır. Caminin son cemaat yeri altı taş sütun üzerinde yükselen beş küçük kubbe ile örtülmüştür. Sütunların başlıkları süslüdür. Kesme taşla yapılmış olan minaresi sağ köşededir. I.Dünya savaşında cami hastane olarak ta kullanılmıştır. Vakfiyesi caminin inşasından çok sonra tescil ettirilmiştir. Vâkıfın babasının adı Salihdir. Kendisi dedesinin adını almıştır. Vakıflar Umum Müdürlüğü Erzurum Evkafı Fihrist defterinde 917.918.919 numaralarda bu caminin vakfiyeleri ve tedavül kayıtları vardır. Mabette altı taş sütun ve beş küçük kubbenin ardından bir tane de ana kubbe dikkatimizi çeker. Sütunların ayakta tuttuğu tavan Osmanlı mimarisinin ve estetiğinin inceliğini gösteren işlemlerle süslüdür. Cami içine girildiğinde de aynı tarz işlemeli tavan, duvarlarında boyama ve süsleme mevcuttur. Mabedin mihrabı da taşların oyularak işlendiği özel bölümlerden biri olarak dikkatimizi çeker. Bayanlar bölümü üst katta olup sağda bulunan tek merdivenle çıkılmaktadır.” Başar, *Eski Mezarlıklar ve Fotoğraf li Mezar Taşları*, s.111; Solmaz, *Erzurum Şehrindeki Tarihi Eserler*, s.81.

Fotoğraf 2.18. Narmanlı Mahallesi ve Çevresi

2.9.1.Ahi Tuman Baba Türbesi

Narmanlı Mahallesinde, Narmanlı Camiinin yanı başında, dere sokakta Veysel Kullebinin evinin bahçesindedir. Türbe binalar arasında kaybolmuş bir mezar anıtıdır. Türbe sekizgen planlı olup, köşelerde istidre kabuğu şeklinde düzenlenmiş köşe geçişleri üzerine kubbe ile kapatılmıştır. Düzgün kesme taşla inşa edilen türbe içerisinde ikisi ahşap, ikisi Selçuklu tarzı olmak üzere dört sanduka bulunmaktadır.²⁵⁹ Türbe tarumar olmuştur. Sandukalardan biri Ahi Tuman Baba'ya diğerleri ise eşi ve çocuklarına aittir. Ahi Baba Türbesinin XIV. Yüzyılın başlarından kaldığı tahmin edilmektedir.²⁶⁰ Doğu kısmı yıkılmıştır. Veysel Kullebinin evinin yıkılmadan önce evde oturanlar bir suyun sesini duyarlarmış. Yemek ocağının karşısındaki çeşmeden devamlı su akarmış.²⁶¹ Merak edip kalkıldığı zaman da çeşmenin kapatılmış olduğu görülmüş. 1331 yılında Erzurum'a gelen ünlü Arap seyyah İbn-i Batuta, Ahi Baba'ya misafir olmuş ve Ahi Baba'nın hafızasının yaşının ilerlemesine rağmen iyi olduğu ve kendilerine hizmet ettiğini yazar.²⁶² Ahi Babanın sahabelerden biri olduğuna dair bilgiler mezarın üzerinde yer alan ayet-el kürsüden anlaşılmaktadır. Sahabe mezarları ve

²⁵⁹ Gündoğdu, Bayhan, Arslan, *Sanat Tarihi Açısından Erzurum*, Atatürk Üniversitesi Güzel Sanatlar Enstitüsü Yay., Erzurum 2010, s.184.

²⁶⁰ Konyalı, Age., s.386; Pars Tuğracı, Age., s.127.

²⁶¹ Özdemir, *Kayıbolan Şehir Erzurum*, s.240.

²⁶² İbn-i Batuta, *Seyahatname*, Cilt:I, Yapı Kredi Yay., s.418.

diğer mezarların birbirinden ayırt edilebilmesi için onların mezar taşlarına ayet-el Kürsünün yazıldığını Mehmet Kırkınıc Hoca Efendi dile getirmiştir.²⁶³ Ahi Baba Türbesi ile birçok basın kuruluşunda eserin korunması için haberler yapılmış ve yetkililer göreve davet edilmiştir. 2011 itibariyle türbenin restorasyonu ile ilgili somut bir gelişme mevcut değildir. Türbenin üzeri ise tamamen açılmış kar ve yağmur suları içerisine birikmiştir. Biriken sular ise yapının çatlamasına ve zaman içerisinde yıkılmasına neden olmaktadır.

Fotoğraf 2.19. Narmanlı Mahallesiindeki Ahi Tuman Baba Türbesi

---

²⁶³ Taşyürek, *Erzurum Türbeleri ve Ziyaret Yerleri*, s.27.

SONUÇ

Tarih her döneminde önemli roller üstlenen Erzurum, Ortaçağdan günümüze mimari anlamda büyük değişikliklere uğramıştır. Savaşlar, istilalar, doğal afetler ve kendi insanının bilinçli veya bilinçsizce yaptıkları bu değişikliklerin sebepleridir. Bu değişiklikler mahallelerde yer alan eserlerde daha çok görülmektedir. Şehrin bugünkü merkezi sayılan bölgeye ilk yerleşim V.yüzyılın ilk yarısında kalenin yapılmasıyla başlamış, XI.yüzyılda Büyük Selçukluların Karaz'ı ele geçirmesiyle de yerleşme süreci hızlanmıştır; çünkü Karaz da yaşayanlar Thediopolis'e göç etmişlerdir. Göçle beraber kale nüfusu da artmıştır. Başlangıçta kale içerisinde şekillenmeye başlayan şehir zamanla surların dışına da çıkmıştır. Böylelikle kale içi ve kale dışı mahalleleri oluşmuştur. Mahalle sayısı yüzyıllara göre değişmiş ve mahalle isimleri ait olunan dönemlerle özdeşleşmiştir. Mahalle isimlerinin verilmesinde şahıs isimleri de ön plana çıkmıştır. Cami, çeşme, hamam, han ve diğer eserlerin şahıs adlarıyla anılması bunun ispatıdır. Bazı eserlerin günümüze kadar gelmesindeki en önemli etkeninde bu olması gerekir. Yapılan eserlerin korunması ve gelecek kuşaklara bırakılabilmesi için de eserleri yaptıranlar vakıflar tesis etmişlerdir. Gayr-ı Müslimlere ait mahallelerde ki eserlerin büyük bölümünün günümüze kadar gelmemesinde vakıf tarzı bir koruyucu sistemin olmaması temel etkindir denilebilir.

Vakıf sistemi sayesinde ayakta kalmayı başarabilen eserler bu sistemin zayıflamasıyla birlikte kendilerini yenileyememiş ve yıkılmaya yüz tutmuştur. Şehirde yaşanan ağır kış şartları da buna eklenince birçok eser tarihin tozlu raflarında ki yerini almıştır. Ayakta kalmayı başarabilenler ise bizzat devlet tarafından koruma altına alınanlar olmuştur. Ulu Cami, Kale, Çifte Minareli Medrese, Yakutiye Medresesi, Üç Kümbetler böylelikle günümüze kadar gelebilmişlerdir. Sultaniye Medresesi, Beylerbeyi Sarayı, Ayas Paşa Hamamı, Cafer Ağa Hamamı, Lala Paşa Cami bahçesinde ki muvakkithane, diğer eserler gibi şanslı olamamışlardır. Sonuç olarak ya şehirleşme adına ya da bilinçsizce eserlere kazma vurulmuş ve şehrin mühürleri olan simgeler bir bir silinmiştir. Yıkılanın yerine yenisi de yapılmayınca mahalleler birbirinin aynısı olmakta öteye gidememiştir. Böylelikle mahallelerde yeni denilebilecek tek mimari eserler ise camiler olmuştur. Camilerin yapılırken de yeni mimari anlayışlar yerine hep eski usuller devam ettirilmiştir.

Sonuç itibariyle XXI.yüzyılda Erzurum'u anlatan araştırmacıların verdikleri tarihi eserler korunabilirse, XXII.yüzyılda da araştırmacıların vereceği eserlerin listesi aynı olacaktır. Tarih diyebileceğimiz evimiz, hanımız, çeşmelerimiz, medreselerimiz, hamamlarımız, camilerimiz ve hatta mezarlarımız olmayacaksa en azından elimizde olanlara sahip çıkmalıdır. Devlet ve millet el ele vermeli ve bunu milli bir politika olarak değerlendirmelidir..

KAYNAKÇA

- Abû'l Farac (Bar Harbraeus), *Abû'l Farac Tarihi*, Cilt:I, (Trc. Ömer Rıza Doğru), Ankara 1987.
- Ebü'l Farac İbnü'l İbrî, *Tarih-i Muhtasarı'd-Düvel*, (Çev. Şerafettin Yaltkaya), İstanbul 1941.
- Akgün, Tahsin, *Erzurum*, İstanbul 1955.
- Altay, Köymen, *Tuğrul Bey ve Zamanı*, Kültür Bakanlığı, Kültür Eserleri:4, İstanbul 1976.
- Aslanapa, Oktay, *Anadolu'da İlk Türk Mimarisi*, Ankara 1991.
- Atik, Kayhan, *Lütfi Paşa ve Tevarih-i Al-i Osmani*, Kültür Bakanlığı Yay., Ankara 2001.
- Aydemir, İbrahim, *Bir Vakitler Erzurum*, Dergah Yay., İstanbul 2002.
- Aydın, DüNDAR, *Erzurum Beylerbeyliği ve Teşkilatı: Kuruluş ve Genişleme Devri, 1535-1566*, Türk Tarih Kurumu Yay., Ankara 1998.
- Ayverdi, Samiha, *Hey Gidi Günler Hey*, Kubbealtı Neşriyatı, İstanbul 2002.
- Başar, Zeki, *Tarih Boyunca Çeşitli Hizmetleriyle Camilerimiz*, Atatürk Üniversitesi Yay., Ankara 1977.
- Beygü, Abdurrahim Şerif, *Erzurum Tarihi, Anıtları, Kitabeleri*, Bozkurt Basımevi, İstanbul 1936.
- Bingöl, İsmail, *Türkülerde Yaşayan Şehir*, Dergah Yay., İstanbul 1999.
- Bulut, Sebahattin, *Erzurum Çarşı Pazar*, Erzurum Halk Oyunları-Halk Türküleri Derneği Yay., Erzurum 1997.
- Cansever, Turgut, *İslam'da Şehir ve Mimari*, İstanbul 1997.
- Ceylan, Alpaslan Doğu Anadolu Araştırmaları, Erzurum-Kars-Iğdır (1998-2008), Güneş Vakfı Yay., Erzurum 2008.
- Claviyo, *Timur Devrinde Semerkand'a Seyahat*, (Çev. Ö.Rıza Doğru), İstanbul 1975.
- Çetinkaya, Nihat, *Kızılbaş Türkler*, Kum Saati Yay., İstanbul 2004.
- Ebu Bekr-i Tihrani, *Kitab-i Diyarbekriyye*, (Çev.Mürsel Öztürk), Kültür Bakanlığı Kültür Yay., Ankara 2001.

Feridun, M. Emecen, *XVI.Asırda Manisa Kazası*, Ankara 1989.

Evliya Çelebi, *Seyahatnamesinden Seçmeler: 100 Temel Eser*, (Haz. Nihal Atsız), Eğitim Basımevi, İstanbul 1971.

Evliya Çelebi Seyahatnamesi, (Haz. Kurşun, Zekeriya, Kahraman, Seyit, Dağlı, Yücel), İstanbul 1999.

Gezi Rehberi Erzurum, Tablet İletişim, İstanbul 2008.

Georg Ostrogorsky, *Bizans Devleti Tarihi*, (Trc. Fikret Işıltan), İstanbul 1991.

Gündoğdu, Hamza, *Erzurum Lala Paşa Külliyesi*, Kültür Bakanlığı Yay., Ankara 1992.

Gündoğdu, Hamza Bayhan, Ahmet Ali, Arslan, Muhammet, *Sanat Tarihi Açısından Erzurum*, Atatürk Üniversitesi, Güzel Sanatlar Enstitüsü Yay., Erzurum 2010,

Günay Çağlar Armağanı, (Edt. Mehmet İnbaşı), Erzurum 2004.

Günümüz Türkçesiyle Evliya Çelebi Seyahatnamesi: Bursa-Bolu-Trabzon-Erzurum-Azerbaycan-Kafkasya-Kırım-Girit, (Haz. Yücel Dağlı-Seyit Ali Kahraman), Yapı Kredi Yay., İstanbul 2008.

Gürbüz, Osman, *Anadolu Selçukluları Döneminde Erzurum*, Ankara 2004.

Hancı, Hanifi, *Seyyahların Gözüyle Erzurum*, Ervak Yay., İstanbul 2009.

Hartill, Leonard Ramsden, *Bir Ermeninin Anılarında Azerbaycan Olayları, 1918-1922*, (Çev. Sipahi Çataltepe), Kastaş A.Ş., İstanbul 1990.

Honigmann, Erman, *Bizans Devletinin Doğu Sınırı*, (Trc. Fikret Işıltan), İstanbul 1970.

İl Yıllığı 1967, Çeltüt Mat.Koll.Şti.Mümtaz Tütüncü ve Oğulları, İstanbul 1968.

İbni Bibi, *El-Evâmirü'l-Ala'iyye, Fi'l-Umuri'l-Ala'iyye*, (Haz. Adnan Erzi), Ankara 1956.

İbn Batuta, *Seyahatnâme*, Cilt:I, Yapı Kredi Yayınları.

Kaçtıoğlu, Vahdettin, *Erzurum'da İlhanlılar Dönemi Medreseleri*, Erzurum 1987.

Kafesoğlu, İbrahim, *Selçuklu Tarihi*, MEB Yay., İstanbul 1992.

- Kafesoğlu, İbrahim, *Türk Milli Kültürü*, Ötüken Yay., İstanbul 2005.
- Karpuz, Haşim, *Türk İslam Mesken Mimarisinde Erzurum Evleri*, Ankara 1993.
- Karpuz, Haşim, *Erzurum da Türk İslam Yapıları*, Ankara 1976.
- Kınal, Firuzan, *Eski Anadolu Tarihi*, Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu, Türk Tarih Kurumu Yay., Ankara 1998.
- Kocagüney, Vehbi, *Erzurum Kalesi ve Savaşları*, Ankara Matbaası, İstanbul 1942.
- Koday, Saliha, *Doğu Anadolu Bölgesinde Hayvancılık*, Atatürk Üniversitesi Yay., Erzurum 2005.
- Konukçu, Enver, *Selçuklulardan Cumhuriyete Erzurum*, ETSO Yardım ve Araştırma ve Geliştirme Vakfı, Ankara 1992.
- Konyalı, İbrahim Hakkı, *Abideleri ve Kitabeleriyle Erzurum Tarihi*, Erzurum Tarihini Araştırma ve Tanıtma Derneği Yay., İstanbul 1960.
- Koşay, Hamit Zübeyir, *Erzurum ve Çevresinin Dip Tarihi*, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü, Ankara 1984.
- Koşay, Hamit Zübeyir, Tufan, Kemal, "Erzurum-Karaz Raporu", *Belleten*, Cilt: XXIII, Ankara 1959.
- Koşay, Hamit Zübeyir, Hermann Vary, *Pulur Kazısı*, Atatürk Üniversitesi Yay., Ankara 1984.
- Koşay, Hamit Zübeyir, *Güzelova Kazısı*, Atatürk Üniversitesi Yay., Ankara 1967.
- Kubilay, Hakkı, *Elli Yılda Erzurum Belediyesi (1929-1979)*, Erzurum 1979.
- Kuran, Aptullah, *Anadolu Medreseleri*, Cilt:1, Ankara 1969.
- Küçükkuşurlu, Murat, *Erzurum Belediyesi Tarihi-I*, Dergah Yay., İstanbul 2008.
- Kürkçüoğlu, Erol, *Ortaçağda Erzurum (V-XV.yüzyıllar)*, Güneş Vakfı Yay., Erzurum 2010.
- Jean Baptiste Tavernier, *Tavernier Seyahatnamesi*, (Çev. Teoman Tunçdoğan) Kitap Yay., İstanbul 2006.
- Joseph de Tournefort, *Tournefort Seyahatnamesi*, (Çev. Teoman Tunçdoğan), Kitap Yay., İstanbul 2005.
- McCarthy, Justin, "The Destruction Of Ottoman Erzurum"(Osmanlı Erzurum'un Tahribatı), Atatürk Üniversitesi 2002-2003 Akademik Yılı Açılış Dersi, Erzurum 2002.

- Mutlugün, Erkan, Çarbaş, Süreyya, Denli, Salih, *Beyaz Bir Şehrin Hikayesi: Erzurum*, Atatürk Üniversitesi Yay., Erzurum 2011.
- Naima Mustafa Efendi, *Naima Tarihi II*, (Çev. Zuhuri Danışman), Zuhuri Danışman Yay., İstanbul 1968.
- Ortaylı, İlber, *Son İmparatorluk Osmanlı*, Timaş Yay., İstanbul 2006.
- Öğel, Bahattin, *Türk Kültürünün Gelişme Çağları I*, MEB Yay., İstanbul 1997.
- Önkal, Hakkı, *Anadolu Selçuklu Türbeleri*, Atatürk, Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu, Atatürk Kültür Merkezi Yay., Ankara 1996.
- Öner, Mustafa - Kaplıanoğlu, Lütfü, *Gravürlerle Erzurum*, Atatürk Üniversitesi Güzel Sanatlar Fakültesi Yay., Erzurum 2010.
- Özdemir, Taner, *Kaybolan Şehir Erzurum*, Ankara 2006.
- Pamuk, Bilgehan, *XVII.Yüzyılda Bir Serhad Şehri*, IQ Kültür Sanat Yayıncılık, İstanbul 2006.
- Ruy Gozales de Clavijo, *Timur'un Hayatı: Kadiz'den Semerkant'a Seyahat*, (Çev.Zeynep Ertan), İstanbul 2008.
- Selçuk, Gökalp - Sağlık, Erkan- Saraçoğlu Nil, Uslu, Çağla, *Şehir İmajı, Erzurum Ölçeğinde Bir Uygulama*, Erzurum 2010.
- Sevgen, Nazmi, *Anadolu Kaleleri*, Ankara 1959.
- Sevük, İsmail Habib, *Yurttan Yazılar*, Kültür Bakanlığı-Kültür Eserleri Dizisi:348, Ankara 1987.
- Sezen, Lütfi, *Erzurum Şehir Folkloru*, Atatürk Üniversitesi Yay., Erzurum 1994.
- Seyitoğlu, Bilge, *Erzurum Masalları*, Dergah Yay., İstanbul 1999.
- Shaw, Stanford, *Osmanlı İmparatorluğu ve Modern Türkiye*, E Yayınları, Tarih Dizisi, İstanbul 1982.
- Solmaz, Gürsoy, *Ortaçağda Erzurum-Kars Kaleleri*, Atatürk Üniversitesi Yayınları: 906, Erzurum 2006.
- Som, Nusret Mehmet, *Tarihçe-i Nusret*, (Haz. Ahmet Fidan), Dergah Yay., İstanbul 2005.
- Şehri Mübarek Erzurum*, Erzurum Belediyesi Kültür Yayınları I, Ankara 1984.
- Sümer, Faruk, *Selçuklular Devrinde Doğu Anadolu'da Türk Beylikleri*, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 1990.
- Sümer, *Karakoyunlular*, Ankara 1984.

- Şemseddin Sami, *Kâmus'ül -Alâm*, Cilt:II, İstanbul 1306/1972.
- Şami, Nizamüddin, *Zafername*, (Trc.Necati Lügal), Ankara 1987.
- Tanpınar, Ahmet Hamdi, *Beş Şehir*, Dergah Yayınları, İstanbul 1979.
- Taşyürek, Muzaffer, *Erzurum Türbeleri ve Ziyaret Yerleri*, Palandöken Belediyesi Kültür Serisi-3, Erzurum 2010.
- Tuğracı, Pars, *Osmanlı Şehirleri*, Milliyet Yay., İstanbul 1985.
- Turan, Osman, *Türk Cihan Hâkimiyeti Mefkûresi*, Boğaziçi Yay., İstanbul 1997.
- ....., *Selçuklular Tarihi ve Türk İslam Medeniyeti*, Boğaziçi Yay., İstanbul 1997.
- ....., *Doğu Anadolu Türk Devletleri Tarihi*, Turan Neşriyat Yurdu, İstanbul 1973.
- ....., *İstanbul Fethinden Önce Yazılmış Tarihi Takvimler*, (2. Baskı), Ankara 1984.
- Urfalı Matheos, *Vekayinâme*, (Trc. Hrant D. Andreasyan), Ankara 1987.
- Ünal, Hüseyin Rahmi *Erzurum Yakutiye Medresesi*, Kültür Bakanlığı Yay., Ankara 1992.
- Ünüvar, İhsan, *Erzurum Rehberi*, (1071-1961), İstanbul 1961.
- Ünüvar, İhsan, *Erzurum Vilayeti*, Duygu Matbaası, İstanbul 1954.
- Ünsal, Veli, *Tarihi ve Arkeolojik Yönüyle Bayburt-İspir-Yusufeli Çoruh Havzası*, Trabzon 2006.
- John, E.Woods, *Akkoyunlular*, (Çev.Sibel Özbudun), İstanbul 1993.
- Yalçın, Osman, *Erzurum ve Doğu Anadolu Bölgesi*, Özyürek Yay., İstanbul 1987.
- Yurttaş, Hüseyin, Bektaş ve Derviş Ağalarının Hayratı: Erzurum ve Civarında Yaptırdıkları Eserler, Güneş Vakfı Yay., Erzurum 2008.
- Yurttaş, Hüseyin, *Erzurum Hacı Ali Ağa Medresesi Vakfiyesi*, Atatürk Üniversitesi, Fen Edebiyat Fakültesi Yay., Erzurum 1999.
- Yurttaş, Hüseyin, Özkan, Haldun, *Tarihi Erzurum Çeşmeleri ve Su Yolları*, Erzurum Belediyesi ESKİ Genel Müdürlüğü Kültür Serisi-1, Erzurum 2002, s.58.
50. Yıl Armağanı, *Erzurum ve Çevresi*, Atatürk Üniversitesi Yay., Erzurum 1974.

MAKALELER VE DERGİLER

Arık, Ruçhan, “Erzurum’da İki Cami”, *Vakıflar Dergisi*, Sayı:VIII, Ankara 1969.

Aşıroğlu, Tahsin, “Erzurum İlinin Tarihçesi”, *50.Yıl Armağanı Erzurum ve Çevresi I*, Atatürk Üniversitesi Yay., Erzurum 1973.

Bahadıroğlu, Yavuz, “Osmanlı Mahallesi”, Erişim tarihi: 01 Ekim 2009, www.restoraturk.com

Ceylan, Alpaslan, “Erzurum Kalesi 1”, *Beyaz Doğu*, Erzurum 2008.

Çiğdem, Süleyman - Can, Birol, “Erzurum Müzesi’nde Bulunan Tarım Aletleri Işığında Geç Kalkolitik ve Tunç Çağlarında Bölgedeki Tarımsal Aktiviteler”, *Anadolu*, Erzurum 2005.

Darkot, Besim, “Erzurum”, *İslam Ansiklopedisi*, IV.

Duygulu, Serap, “Mahalle Kültürü”, Erişim tarihi: 07 Ağustos 2010, www.İstanbulburada.com

Fidan, Ahmet, “Erzurum Tarihinde Bir Yıldız, Nusret Efendi”, *Erzurum Sevdası*, Sayı:2, Erzurum 2003.

Günay, Selçuk, “İsmide Kendisi Gibi Büyük”, *Tarih Yolunda Erzurum*, Sayı:19 Erzurum 1989.

Günay, Selçuk, “Seyyahların Gözüyle Erzurum”, *Erzurum Sevdası*, Sayı:5, Erzurum 2003.

Gündoğdu, Hamza, “Erzurum’da Tarihi Yapılaşma ve Bazı Gözlemler”, Erişim tarihi: 12 Aralık 2010, <http://e-dergi.atauni.edu.tr>.

Karamağaralı, Haluk, “Erzurum Ulu Camii, Atatürk Üniversitesi”, *İlahiyat Fakültesi Dergisi*, Cilt: III, Ankara 1981.

Karamağaralı, Haluk, “Erzurum Hatuniye Medresesinin Tarihi ve Banisi Hakkında Mülazahalar”, Sayı:III, Malazgirt Özel Sayısı, Ankara 1971.

Kılıç, Selami, “Tarihi Süreç İçerisinde Erzurum’un Stratejik Önemi”, Erişim tarihi: 26 Şubat 2006, www.beyazdoğu.com

Kukaracı, İshak Umut, Günümüzde Erzurum Evinde Geleneksel Unsurların Kullanımına Yönelik Bir Sentez Çalışması, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Erzurum 2001.

Özcan, Koray, “Anadolu Türk Kent Tarihinden Bir Kesit: Selçuklu Döneminde Anadolu Türk Kent Modelleri”, *Bilig*, Sayı: 38, Konya 2006.

Özgödek, Ömer, “Töre ve Mahalle”, *Erzurum Töresi*, Sayı:1, Erzurum 2006.

Özkan, Haldun, “Kervansaraylarımız ve Erzurum Rüstem Paşa Kervansarayı”, Erişim tarihi: 26 Aralık 2006, www.beyazdoğu.com.

Özkan, Haldun, *Erzurum Mezarları ve Mezar Taşları*, Erişim tarihi: 7 Şubat 2008, www.beyazdoğu.com

Ünal, Hüseyin Rahmi, “Erzurum İli Dâhilindeki İslami Devir Anıtları Üzerine Bir İnceleme”, *Edebiyat Fakültesi Dergisi*, Sayı:6, Erzurum 1974.

Metsopski, Toma, “Timurlenk ve Onun Haleflerinin Tarihi (Azerbaycan Türkçesinden aktaran Gürsoy Solmaz)”, *Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, Sayı:11, 1999.

Şeyhoğlu, Rahmi, “Bir Daüssıla Rüyası: Mahalle”, *Berceste*, Sayı:63, İstanbul 2007.

Yurttaş, Hüseyin, “Fuat Bey’in Erzurum Haritası”, *Atatürk Üniversitesi Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, Sayı: 15, Erzurum 2000.

Yinanç, Mükremin Halil, “Erzurum”, *İslam Ansiklopedisi*, IV.

YÜKSEK LİSANS VE DOKTORA TEZLERİ

Bildiren, Tülin, *Erzurum'da Selçuklu Dönemi Türbeleri*, (Yayınlanmamış Lisans Bitirme Çalışması), Atatürk Üniversitesi Fen Edebiyat Fakültesi Klasik Arkeoloji ve Sanat Tarihi, Erzurum 1981.

Demir, Birol, *Kervan Yolları ve Erzurum Hanları*, (Yayınlanmamış Bitirme Tezi), Atatürk Üniversitesi Fen Edebiyat Fakültesi Klasik Arkeoloji ve Sanat Tarihi, Erzurum 2000.

Doğanay, Hayati, *Erzurum'un Şehirsal Fonksiyonları ve Başlıca Planlama Sorunları*, (Yayımlanmamış Doçentlik Tezi), Erzurum 1983.

Gülmez, Nurhan, *Erzurum'da Anadolu Selçuklu ve Osmanlı Devri Minareleri*, (Yayınlanmamış Lisans Tezi), Atatürk Üniversitesi Fen Edebiyat Fakültesi Klasik Arkeoloji ve Sanat Tarihi, Erzurum 1998.

Güneri, Semih, *Erzurum ve Çevresinin Ön Urartu Yerleşim Birimleri Ve Seramiği*, Erzurum 1987.

İşmen, Kezban, *Erzurum'da Osmanlı Dönemi Çeşmeleri*, (Yayınlanmamış Bitirme Tezi), Atatürk Üniversitesi Fen Edebiyat Fakültesi Klasik Arkeoloji ve Sanat Tarihi, Erzurum 1986.

Karpuz, Haşimi, *Erzurum Evlerinin Türk-İslam Mesken Mimarisindeki Yeri*, (Yayımlanmamış Doktora Tezi), Atatürk Üniversitesi İslami İlimler Fakültesi, Trabzon 1979.

Kaşıkçı, İbrahim, *Erzurum Müzesindeki Keramikler ve Bunların Çevresel İlişkileri*, Erzurum 1984.

Konuktar, Fatma, *Kubbenin Kökeni ve Gelişimi Erzurum Yapılarında Kubbe*, (Yayınlanmamış Lisans Bitirme Tezi), Atatürk Üniversitesi Fen Edebiyat Fakültesi Klasik Arkeoloji ve Sanat Tarihi, Erzurum 1999.

Kazan, Salih, *Erzurum Osmanlı Devri Camileri*, (Yayınlanmamış Lisans Bitirme Tezi), Atatürk Üniversitesi Fen Edebiyat Fakültesi Klasik Arkeoloji ve Sanat Tarihi, Erzurum 1983.

Pehlivan, Mahmut, *En Eski Çağlardan Urartu'nun Yıkılışına Kadar Erzurum ve Çevresi*, (Yayınlanmamış Doktora Tezi), Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Erzurum 1984.

Tanrikulu, Fatma, *Erzurum Camilerinde Mihrap ve Minber Düzenlemesi*, (Yayınlanmamış Lisans Bitirme Tezi), Atatürk Üniversitesi Fen Edebiyat Fakültesi Klasik Arkeoloji ve Sanat Tarihi, Erzurum 1998.

Yavuz, Cevdet, *Erzurum Hamamları*, (Yayınlanmamış Lisans Tezi), Atatürk Üniversitesi Fen Edebiyat Fakültesi Klasik Arkeoloji ve Sanat Tarihi, Erzurum 1986.

DERGİLER

Tarih Yolunda Erzurum

Beyaz Doğu

Vakıflar Dergisi,

Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi,

Bellekten,

Anadolu

ÖZGEÇMİŞ

Kişisel Bilgiler	
Adı Soyadı	Taner Özdemir
Doğum Yeri ve Tarihi	Erzurum-12.12.1978
Eğitim Durumu	Lisans
Lisans Öğrenimi	Atatürk Üniversitesi Fen Edebiyat Fakültesi Tarih
Y. Lisans Öğrenimi	
Bildiği Yabancı Diller	İngilizce
Bilimsel Faaliyetleri	Kaybolan Şehir Erzurum adlı kitapların çıkartılması.
İş Deneyimi	
Çalıştığı Kurumlar	Tek Seçenek Dersaneleri, Rıfkı Salim Burçak Kız Meslek Lisesi
İletişim	05055778608
E-Posta Adresi	tarih45@mynet.com.tr